

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 25 (28)

Київ 2011

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/11 від 25 серпня 2011 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностаї, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

У збірнику вміщено статті учасників наукового семінару “Множинність особистості у просторі життєвого досвіду”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України у червні 2010 р. Проаналізовано нові ракурси бачення проблем самоздійснення особистості та апробовано процедури і методи дослідження прикладних аспектів конструювання її життєвого досвіду; виявлено дослідницькі ресурси, що з’являються завдяки використанню герменевтичного та наративного підходів до розуміння особистості.

Для соціальних та політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 978-966-8063-99-62

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2011

НАРАТИВ МАЙБУТНЬОГО ЯК ЗАСІБ РЕІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИНУЛОГО ТА ПОІНТЕРПРЕТУВАННЯ ТЕПЕРІШНЬОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ

І. В. Березко

Досліджено вплив процесів розуміння та інтерпретації особистого досвіду на формування життєвих планів особистості та її уявлення про власне майбутнє.

Ключові слова: ідентичність особистості, футурологічний наратив, фантазії, мрії, бажання, надії, очікування, уподобання, домагання, життєві плани особистості.

Исследовано влияние процессов понимания и интерпретации жизненного опыта на формирование жизненных планов личности и ее представлений о собственном будущем.

Ключевые слова: идентичность личности, футурологический нарратив, фантазии, мечты, желания, надежды, ожидания, предпочтения, притязания, жизненные планы личности.

Influence of processes of understanding and interpretation of vital experience is investigational on forming of presentations of personality about the own future and its vital plans.

Key words: identity of personality, futurology narrative, fantasies, dreams, desires, hopes, expectations, preferences, claims, vital plans of personality.

Проблема. Наративний підхід, який має свої витоки у постнекласичній парадигмі, робить наголос на тому, що людина є автором свого життя. Інтерпретуючи події, що з нею трапляються, пов'язуючи їх між собою та виокремлюючи тим самим певні лінії свого саморозуміння та самоздійснення, особистість використовує сформовані інтерпретаційні схеми і для творення уявлень про своє майбутнє, але також має місце і зворотний зв'язок. Наприклад, останніми десятиліттями розвивається наука, що дістала назву “футуросинергетика”, спрямована насамперед на дослідження майбутнього, вона водночас виконує завдання і побудови ретропрогнозів, і дослідження історично не реалізованих сценаріїв, а також тих принципів, якими керується система у своїх виборах у так званих точках біфуркації, тобто фазах її розвитку, коли вона змінює принципи і форми свого існування. Завдяки синергетичному моделюванню вдалося довести, що навіть у точках нестійкості, нестабільності системи її розвиток певним чином регламентований, а

кількість різних сценаріїв, які інакше називають параметрами порядку, завжди обмежена, і якщо події входять в один із режимів, то система незворотно змінюється в напрямку відповідного кінцевого стану [3]. Це один з аспектів розвитку системи – підпорядкованість теперішнього вже обраній системою певній спрямованості майбутнього. Це видається досить природним, але чи може, і якщо так, то яким чином, майбутнє впливати на минуле або уявлення про минуле у психологічному контексті?

Мета дослідження: розробити теоретичну модель впливу процесів розуміння та інтерпретації особистого досвіду на формування життєвих планів особистості та її уявлення про власне майбутнє.

Об'єкт дослідження: уявлення особистості про власне майбутнє.

Предмет дослідження: нарратив майбутнього як засіб структуривання власного досвіду та його специфічні риси.

На перший погляд, минуле означає те, що вже сталося, є цілком визначеним у своїх змістових характеристиках, в емоційному ставленні особистості до нього в цілому та окремих його фрагментів. Цей “перший погляд” ми можемо збагатити поняттям поліваріантності минулого, принаймні у нарративному дискурсі. Особистість має певну історію/історії щодо власного минулого: вона пригадує *певні* події, витлумачує їх *певним* чином, але таке тлумачення не є одиничним і єдиним, хоч іноді таким видається. Важливим є також не тільки перелік подій, а те, як саме особистість пов’язує їх між собою, який “характер відносин” між минулим, теперішнім і майбутнім. Це чи не найважливіший чинник. Так, наприклад, Г. П. Горбунова, досліджуючи психологічний час дорослих, прийшла до думки, що психологічний час постає як осмислення людиною власного життя, а саме взаємозв’язку між важливими подіями життєвого шляху особистості. Дослідниця зазначає: “Психологічний вік є принципово зворотним, тобто людина не лише старіє у психологічному часі, але може й молодіти в ньому за рахунок збільшення психологічного майбутнього або зменшення минулого” [2]. Зокрема, від місця минулого в темпоральному вимірі особистості, його “статусу” поряд з теперішнім і майбутнім залежить історія життя особистості. Є минуле (або частина минулого), яке особистість прагне викреслити, – це період незадовільного життєздійснення, важких життєвих подій (таких, що видаються людині важкими) або “порожнього” життя, власне нереалізованості, браку значущих або гідних для написання історії подій. Тоді більшість її надій і сподівань будуть спрямовані в майбутнє і воно буде вибудовуватися за принципом заперечення

минулого: “більше ніколи не...”, “зроблю все, щоб не...”, “тепер я точно знаю, що не варто...” тощо.

Трапляється, що минуле “переобтяжене” подіями, і ця надмірність відтягує на себе левову частину наративів, робить на минулому акцент: видається, що більше-краще-якісніше-яскравіше, ніж *modi* (колись, у минулому), бути вже не може. Майбутнє з таким підґрунтям – хоч це видається парадоксальним – втрачає сенс, адже, по суті, потенціал ідентичності, її суб’єктивні ресурси здаються вичерпаними. Особливо якщо репертуар ідентичностей та наративи “консервуються”. Вищеописана тенденція не обов’язково буде абсолютною, але все одно вона відчутно знецінює майбутнє.

Способи інтерпретувати минуле тісно пов’язані з ідентичністю особистості – її уявленнями про свої сутнісні Я (неусвідомлювані складові ідентичності також є впливовими). Саме із цього “центру” вона буде постачати принадами героя своїх історій і відбирати події, які лягають в основу наративів. Але тип інтерпретацій буде залежати від багатьох факторів.

В автонаративі, тобто життєвій історії, в якій людина описує власне життя, ми можемо виділити декілька форм самоідентичності, які належать до часового плану майбутнього. Це фантазії, мрії, бажання, надії, очікування, уподобання, домагання і власне плани, в яких наміри особистості опредмечуються означенням шляхів реалізації власних потреб.

Процес творення наративу майбутнього починається з попереднього означування майбутнього ледь помітною *фантазією*, яка ще не цілком визначена не лише в предметі свого домагання, а й у мотиваційній складовій. Щось у психологічній реальності набирає обрисів, але ще не цілком зрозуміло *що*. Фантазія має великий ступінь свободи щодо майбутнього, інколи зневажаючи межі людських можливостей, підґрунтя “вихідних даних”: хто Я і що можу, розширюючи горизонт імовірних досягнень. Наратив фантазуючого Я перевантажений “казковими” діями та сюжетами, тобто його автор (наратор) не переймається ймовірністю реалізуватися, а робить акцент на необмеженості власних можливостей. Головне смислове навантаження фантазії як автонаративу майбутнього – це, на нашу думку, спроба розширити власну ідентичність смислами та сюжетами, що їх планує втілити в майбутньому особистість, які в поточному автонаративі були “скуті” попереднім досвідом реалізації важливих життєвих потреб. Фантазія може перетворити Я наратора на особистість з протилежними якостями, яка здійснює вчинки, абсолютно не властиві авторові фантастичного наративу, але які з тієї чи іншої причини є для неї значущими. Чи не найважливіше у фантазії

щодо власного майбутнього – це перевтілення наратора, його *вихід за межі* власної ідентичності. Неможливе в наративі теперішнього Я може отримати “другий шанс” у фантастичному автонаративі, даючи життя тим прагненням і життєвим домаганням, які долучають особистість до нереалізованих “зон” її мотиваційно-потребової сфери, “запасних” сюжетів. Фантазійний автонаратив украй рідко буває емоційно негативно забарвленим, оскільки дає можливість особистості “позбутися” власного Я на певний час, “забутися” щодо його негативних рис та певних обмежень. Але таке розототожнення не є обов’язковим, а можливе лише в тому випадку, коли моє “теперішнє Я” або окремі його риси видаються особистості завадою на шляху реалізації важливих потреб. Створюючи наратив-фантазію щодо власного майбутнього, особистість у першу чергу включає в сюжетну лінію події, у яких реалізуються малоімовірні з погляду буденності лінії життєвого самоздійснення.

Ще однією формою моделювання майбутнього, яка може втілюватися в наративні форми, є *мрія*. Ось, наприклад, одне з визначень: “мрія – це уявлення щодо досить віддаленого майбутнього, яке уособлює високу якість життя” [1]. Мрія переживається як модус повноцінного буття, символізує відкритість новому досвіду, розширення власних можливостей. Будучи певною мірою недосяжною у вимірі теперішнього Я, мрія є дороговказом на шляху до реалізації особистого майбутнього. Мрія має власний визначений зміст та, зазвичай, предмет, на який вона зорієнтована. У мрії потужний потенціал, ресурс для створення та розгортання сюжетів “бажаного майбутнього”, вона нерідко означає важливу внутрішню потребу особистості, викликаючи емоційні переживання. На відміну від фантазій, які уособлюють собою “казкові сюжети”, мрія є орієнтиром для визначення напрямку руху, наративної динаміки та означення певних сюжетів, які символізують шляхи досягнення майбутнього особистістю. Часто фантазія – це провокативно нереальний наратив, певною мірою фарс, *гра* у можливість неможливого. Мрія ж, утілена в наратив, є продовженням особистісної ідентичності, хоча часто вибудовується через “унікальні епізоди” (термін наративної психології). Балансуючи між своїм “типовим Я” і “унікальними епізодами”, що відкривають певні ступені свободи самореалізації, особистість мріє про можливу зміну дискурсу наративу. Лінії майбутнього в наративі-мрії межують з реальністю, але зважають на її (реальності) обриси та шукають нагоди реалізувати її *потенційні сюжети*. Навіть не будучи реалізованою в буквальному розумінні цього слова, мрія створює підґрунтя для системи смислів, цінностей, цілей та сюжетів унікального життєвого шляху. Мрія утримує певну

напругу між теперішнім і бажаним майбутнім, а наративізуючи власну мрію, особистість вибудовує лінії їх “часової спадковості”. Наратив, що містить розповідь про мрію, дає змогу чіткіше сформулювати її зміст і шляхи досягнення, а ототожнюючись із “головним героєм”, наратор здатен ідентифікувати ті особистісні риси, які є суттєвими для її здійснення. Отож мрію можна розглядати як реалізацію різних сюжетних ліній, які мають місце в теперішньому житті. Героєм наративу мрії, найімовірніше, буде “ідеалізоване Я” особистості, тому завдяки їй можна реконструювати теперішнє і минуле з епізодів та подій, у яких у зародковому стані ця “ідеальна” ідентичність набувала обрисів.

Спробуймо виокремити ще декілька складових футурологічного наративу: бажання та надії. Ці поняття також належать до “ландшафту свідомості” (за Дж. Брунером), а саме потребоно-ціннісної сфери особистості. **Бажання** – це суб’єктивно усвідомлені особистістю власні значущі потреби та (не завжди усвідомлені) шляхи їх задоволення. Бажання бувають численними, різноплановими та іноді досить неузгодженими, але саме вони складають “зону найближчого розвитку” особистості, мотивуючи її рухатися в певних напрямках, реалізувати певні сюжети. Бажання утримують особистість у тонусі спрямованості в майбутнє. Кожне бажання має, як правило, досить конкретний смисл, але не завжди у відкритій формі. Воно може символізувати початок нового сюжету, історії або бути їх потенційним джерелом. Бажання, реалізація якого відстрочена в часі, може “канонізуватися”, перетворюватися на мрію або фантазію (у випадку сюжетної “дери́вації” його задоволення). Бажання, – як частина наративу, історії, – може свідчити про певну ситуативність актуалізованих мотиваційних чинників, про сюжет “живу тут і тепер”, про короточасність життєвих планів особистості, “короткометражність” її сценарію майбутнього. А проте саме бажання, в їхній земній визначеності, предметності, багатоманітності, – це місток між теперішнім і найближчим майбутнім особистості, місце, у якому життєвий сюжет має змогу зробити той чи той вибір: у якому саме напрямку він буде розвиватися.

Надія також є ознакою актуалізації важливих життєвих потреб особистості, але з відтінком непевності у ймовірності їх реалізації. Особистість має надію (сподівається) на певний розвиток сюжету, коли не відчуває себе цілком відповідальною за його розгортання або ж передбачає, що до сюжету можуть втрутитися інші дійові особи чи діючі сили. Надія є ціннісним орієнтиром щодо майбутнього і тих його вимірів, які приваблюють особистість, але не можуть бути освоєні лише її волею, її бажанням. Це, певним чином, “passive voice”,

визнання наратором своєї *залежності* від розвитку життєвого сюжету. Інколи змістом надії є бажання уникнути певних життєвих сюжетів (“Я сподіваюся, що більше зі мною такого ніколи не трапиться”), але знову ж таки з відтінком непевності. Надія може “ледь жеврити”, тобто означувати ті життєві сюжети, які видаються нараторові малоймовірними, нездійсненними. З огляду на це в наративі (під час психотерапії) важливо звернути увагу та екстерналізувати ті сили, які, як вбачає особистість, можуть стати їй на заваді в реалізації певного (бажаного для неї) сюжету, виводячи їх за межі особистості (наприклад, як це пропонують робити Дж. Фрідман і Д. Комбс [5]). Надія є одним з дороговказів щодо значущого для особистості сюжету, життєвої історії, саме в цьому сенсі вона повинна мати “право голосу” в наративі та орієнтувати особистість щодо тих ліній значущого майбутнього, які вона вибудовує зі свого сьогодення. У надії величезний позитивний емоційний ресурс, тому вона може бути повноцінним “суперником” для численних негативних очікувань та життєвих настановлень. Саме надія (як і вищезгадані фантазія, мрія, бажання) забарвлює майбутнє у світлі тони, стимулюючи особистість до руху вперед, конструювання альтернативних історій та сюжетів, демонтуючи ті, які сприймаються як застарілі, безперспективні, незадовільні. Особистість має надію – а отже, відчуває у собі бажання стати героєм певного життєвого сюжету (історії); і хоча вона змушена визнати, що в цьому сюжеті (історії) є ще певні дійові особи (складові), крім неї, але вона тримає їх у полі зору, зважає на їх присутність та виявляє готовність шукати способи узгодження свого Я з цими складовими, готовність до певної толерантності щодо свого оточення (внутрішнього і зовнішнього).

Якщо умовно вважати, що фантазія є ідентичністю з “недосяжним Я”, мрія – ідентичністю з “ідеальним Я”, бажання – ідентичністю з “тут-і-тепер Я”, то надія є засобом ідентифікуватися з “Я-діалогічним” як таке, що вибудовує свої сюжети, враховуючи включеність їх у життєві сюжети інших. Звичайно, можлива і “сліпа надія”, коли особистість сподівається на певний перебіг майбутнього, незважаючи ні на що (наприклад, під час смертельної хвороби зберігає надію одужати), але тоді сила, з якою вона вступає у взаємодію, визнаючи чинником свого сценарію, – це Чудо (Бог, Вищі Сили, тощо), але все одно вона (особистість) непрямо визнає співавтора (співавторів) свого сценарію та їхнє право на втручання в нього. Отже, якщо наратор має надію, то він вибудовує сюжет (сценарій): “є дещо, чого я дуже прагну (або, навпаки, уникаю), але я добре розумію (або відчуваю), що є певні сили (дійові особи, події тощо), які можуть втрутитися в мій сюжет (історію)”.

Тісно пов'язані з надією очікування та сподівання, але вони не завжди можуть бути озвучені в наративі. Якщо *очікування* включається до наративу, то воно формулюється як означення певних подій та сюжетів, які, на думку наратора, можуть мати місце в майбутньому, а також причинно-наслідкового зв'язку між різними часовими частинами наративу (минулого, теперішнього, майбутнього). Очікування можуть бути зав'язкою наративу, коли певний сюжет набуває обрисів, але частіше вони відображають ті сюжети, які вже існують і розвиваються в часі з минулого через теперішнє в майбутнє. Саме тому, що наратор має досвід певних вчинків у минулому або взаємодії з іншими персонажами свого життєвого сценарію, він може очікувати, яким саме буде перебіг подій, зважаючи на те, що усталені характеристики його власної ідентичності та ідентичності "інших" і створюють певні передбачувані сценарії. Очікування можуть бути негативними, якщо сконструйована особистістю власна ідентичність та певний життєвий сюжет передбачають лише ускладнення або унеможливлення задоволення важливих для неї життєвих потреб, а позитивні очікування передбачають розвиток ідентичності особистості та її життєвих сюжетів у напрямку задоволення таких потреб. Майбутнє може втрачати сенс, якщо очікування щодо нього негативні, і особистість може відчувати потребу в істотній реконструкції ідентичності, пошуку поворотної точки в теперішньому або минулому, коли її (негативні) очікування набули сили та стали підґрунтям для суб'єктивно-незадовільного сюжету. Очікування також можуть бути нереалістичними, коли присвоєна ідентичність та життєвий сюжет (сюжети) сконструйовані штучно, безвідносно до існуючої ідентичності Я та реальних сюжетів, до яких вона включена. Переконструювати Я можливо, але повністю "уявна" ідентичність є нежиттєздатною, тому що інтерпретувати власний досвід, не беручи до уваги реальність його минулих та сучасних сюжетів, означає створити примару.

Наші очікування – це похідні від нашого способу інтерпретувати свій досвід, будувати свою ідентичність. Очікування певним чином "стискають" наратив майбутнього рамками вже витлумаченого, структурованого досвіду, накладаючи на нього "обов'язки" відповідати нашим уявленням про себе, світ. Але в будь-якому випадку орієнтири щодо майбутнього – у формі мрій, надій, сподівань тощо – рятують особистість від "світу, у якому все можливо", і дозволяють їй обирати репертуар власних дій, вчинків, способів саморозуміння і самоздійснення.

Уявлення про майбутнє, зорієнтовані вищезгаданими психологічними змінними, набувають більш конкретних обрисів у

життєвих планах і життєвих завданнях особистості. Саме завдяки їм майбутнє вже не просто “маячить удалині”, а набуває форми, “приборкується”, упорядковується, моделюється, конструюється. “Життєві завдання є одиницями смислового структурування майбутнього, способами самопрогнозування, що надають численним особистісним інтенціям певної спрямованості, масштабності, фазності. Через адекватно поставлені життєві завдання людина обирає із спектру варіантів майбутнього той, що сприяє досягненню бажаної ідентичності і дає найреальніше підґрунтя для втілення” [6]. Життєві плани та життєві завдання конкретизують майбутнє особистості, формують визначений дискурс її наративу. Життєвий план є стратегічною картою наративу, а життєве завдання – способом пересуватися по території, означеній цією картою.

Життєве завдання усуває, унеможливорює примарні Я ідентичності, невизначеність стратегії життєвої історії, пробуджує до життя почуття впевненості у своїх силах, готовність бути суб’єктом свого життя. Життєве завдання спирається на конкретний зміст історії майбутнього: “що саме”, “як саме”, “коли саме” я планую як наратор, як творець історії свого життя. Життєві плани, утілені в нечітко визначені життєві завдання, створюють, з одного боку, поле для більш вільного пошуку варіантів їх реалізації, а з другого – певну аморфність майбутнього. Надмірно конкретизовані життєві завдання звужують поле майбутнього і певний творчий діапазон утілення життєвих планів. З огляду на це залишається відкритим питання про ціну, яку “сплачує” особистість за свободу/визначеність власного майбутнього, складаючи оповідь про нього.

Майбутнє поліваріантне, але, творячи його наратив, наратор обирає певний “проект” (термін наративної психотерапії) і тим самим напрям розвитку власної ідентичності. Це є певним обмеженням, бо, конкретизуючи свій життєвий сценарій, особистість втрачає чуттєвість до решти (сценаріїв) з їх можливого репертуару і діапазону розвитку власної ідентичності. Чи є певна “золота середина”, тобто чи може особистість зберігати “вірність” своїй історії і здатність відчувати потенційні можливості для розширення її в певних напрямках, контекстах? На якій межі вона ризикує втратити власну ідентичність, якщо існує така межа?

Наративна психологія робить наголос на тих історіях, яким особистість з тих чи інших причин надає *перевагу*, саме вони є проектами майбутнього. Як правило, це історії, які будуються на протизагугу деструктивним, через пошук “унікальних епізодів”, у яких особистість виявляє здатність деконструювати свою “негативну” (суб’єктивно незадовільну) ідентичність. Але ж майбутнє не

обмежується планами “позбутися” певних вимірів власного Я. Можливо, цьому надається таке значення саме в психотерапевтичному контексті, бо по психотерапевтичну допомогу звертаються особистості, історії яких заходять у глухий кут, які зневірилися в повноцінності власної ідентичності. А втім, “пересічна” особистість, створюючи історію свого життя та вибудовуючи власне майбутнє, найчастіше використовує зовсім інші засади. По-перше – культурно-історичні контексти, з яких і для яких вона пише свої історії. По-друге – це індивідуальний досвід (не обов’язково негативний), інтерпретуючи який особистість приймає рішення, у якому напрямку вона буде розвивати свою ідентичність. По-третє – це розуміння та інтерпретація досвіду значущих Інших, спроби приміряти на себе їхні життєві історії, їхні ідентичності та “інтеріоризувати” їх для себе. Наприклад, для декого майбутнє буде спробою прожити історію Іншого – так, як Я її почув (побачив, відчув), зрозумів і проінтерпретував для себе. Інколи це може відбуватися примусово, коли батьки нав’язують нащадкам з “найкращих” намірів свої уявлення про їхнє майбутнє, певні історії, які вони повинні прожити (сюжети “Я не зміг, а ти зможеш”, “Я зміг, а ти повинен ще краще” тощо). Наратив майбутнього може бути спробою знову і знову відтворювати певний сюжет або, навпаки, пошуком шляхів за будь-яку ціну змінити свою історію або заперечити історію, нав’язану іншим. Це банальні, часто повторювані типи наративів майбутнього.

Але чи так виглядає “ідеальний” наратив майбутнього? Які риси наративу можна вважати конструктивними? Спробуємо приблизно їх означити. На нашу думку, **наратив майбутнього має бути:**

- налаштований на розвиток ідентичності особистості, вихід її за рамки стагнаційних, консервативних, суб’єктивно незадовільних історій;

- визначений у своїй “генеральній лінії”, але гнучкий, багатоваріантний у шляхах, формах та засобах самоздійснення;

- відкритий до “зворотного зв’язку” із життєвими обставинами, у яких розгортається історія особистості, до змін та коректив, які вони вносять;

- багатогранний, різноплановий, тобто такий, що передбачає різні “тексти” та історії щодо різноманітних сфер життя, але конфігурує їх у цілісну історію особистості;

- “діалогічний”, тобто орієнтований на те, що особистість створює власну історію, поважаючи право інших також творити свою, можливо, у співтворстві, а можливо, й розвиваючи альтернативні напрямки життєздійснення;

– унікальний, такий, що уособлює право особистості писати свою історію, не схожу на будь-яку іншу.

Висновок. Отже, футурологічний наратив є формою ідентичності особистості, яка “успадковує” певні способи розуміння та інтерпретації життєвого досвіду, але разом з тим актуалізує арсенал їх трансформації. Складовими такого наративу можуть бути фантазії, мрії, надії, очікування, проекти, плани тощо. Наратив майбутнього є засобом формування нової ідентичності особистості, шляхом вибудовування її з унікальних епізодів та бажаних історій.

Л і т е р а т у р а

1. Андрюшин В. В. Мечты и события [Електронний ресурс] / В. В. Андрюшин и др. – СПб., 2006. – Режим доступу : <http://hpsy.ru/hublic/x2866.htm/>
2. Горбунова Г. П. Психологическое время в структуре самосознания взрослого человека [Електронний ресурс] / Г. П. Горбунова. – Режим доступу : <http://hpsy.ru/public/x2461.htm>
3. Лесков Л. В. Футуросинергетика западной цивилизации (задачи синергетического моделирования) / Л. В. Лесков // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 149 – 160.
4. Титаренко Т. М. Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 11 – 18.
5. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как психотерапия / Дж. Фридман, Д. Комбс. – М. : Класс, 2001. – 362 с.

© Березко І. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕОМІФОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ ЯК ЧИННИКА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

С. Ю. Гуцол

Проведено аналіз психологічних особливостей неоміфологічного наративу як чинника функціонування політичної культури постіндустріального суспільства. Виокремлено та описано базові неоміфологічні атрибуції сучасного політичного міфу (неоміфологічного наративу) в контексті загальної теорії міфогенези.

Ключові слова: міф, політичний міф, неоміфологічний наратив, неоміф.

Проведен анализ психологических особенностей неомифологического нарратива как фактора функционирования политической культуры постиндустриального общества. Выделены и описаны базовые неомифологические атрибуты современного политического мифа (неомифологического нарратива) в контексте общей теории мифогенезиса.

Ключевые слова: миф, политический миф, неомифологический нарратив, неомиф.

The article deals with the analysis of neomythological narrative's psychological features as factor in the functioning of the culture of post industrial society. The basic neomythological attribution of modern political myth (neomythological narrative) have been distinguished and described in a context of the general theory of genesis of a myth.

Key words: myth, political myth, neomythological narrative, neomyth.

Проблема. У сучасних соціумах простежується яскрава тенденція зростання ролі політичної міфотворчості. Останнім часом різноманітність міфологічного досвіду поступово фокусується навколо соціально-політичних проблем: влади, власності, відносин між державами та різними соціальними групами.

Неоміфологічні нарративи, які функціонують у політичній сфері суспільства, у цій статті ми будемо також називати політичними міфами. Це особливий тип нарративів, завдяки яким у колективній пам'яті народу формується й зберігається його культурний політичний досвід, транслюються імперативи духовного виміру політичних процесів. Політичний неоміф є елементом міфологічної свідомості, “емоційно посиленим чуттєвим розумінням політичної реальності, що витісняє й заміщує реальне її розуміння та її справжнє знання” [10, с. 56].

Интерес до різних аспектів феномена політичного міфу реалізується в численних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: у контексті національної політичної міфології (А. В. Полосін, А. М. Кольєв); у межах концепції соціокультурної кризи (Т. В. Євгенєва); як невід’ємна частина ідеології, регулятор духовного життя суспільства, інструмент маніпулювання суспільною свідомістю (О. К. Уледов, М. Цуладзе, С. Г. Кара-Мурза, І. І. Кравченко, С. О. Маничев, І. М. Чудинова, К. Флад); як складова соціальної міфології (Г. В. Осипов, Л. А. Степнова, В. М. Келасьєв) і соціальної взаємодії (П. О. Сорокін, Е. Гідденс, П. Штомпка).

Проте в сучасній науковій літературі гостродискусійними залишаються питання щодо адекватності перенесення на сучасне

політичне життя процедур архаїчної міфотворчості та можливості зведення концепції міфогенези до техніки “виробництва” міфів. Так, ряд дослідників трактує сучасну міфотворчість переважно як цілеспрямований процес фабрикування та “впровадження” в суспільну свідомість соціальних міфів і різноманітних міфогенних утворень, при цьому саму техніку конструювання неоміфу вони розглядають у певний спосіб, який свого часу запропонував Е. Кассирер для вивчення міфотворчого процесу в тоталітарному суспільстві [5; 6].

Однак розуміння процесу міфотворчості як суто маніпулятивної технології штучного міфоконструювання є надзвичайно вузьким і не відбиває всього обсягу й багатоплановості його проявів, а також усіх можливих механізмів його впливу на суспільну свідомість постіндустріального соціуму. На наш погляд, у науковому плані проблему “міфовиробництва” сьогодні актуально представити як проблему переходу від фрагментарних “технік” міфоконструювання до загальної теорії міфогенези з акцентом на соціокультурній (цивілізаційній) детермінації соціально-політичної міфотворчості.

На наше переконання, системний підхід до дослідження психологічних особливостей політичних неоміфологічних наративів повинен базуватися на цілісному уявленні про сучасну міфотворчість з урахуванням природних підстав даного процесу (традиційних передумов міфогенези), а також усієї сукупності наведених вище чинників, що сприяють виникненню й поширенню різноманітних неоміфологічних конструктів у постіндустріальному суспільстві.

Предметом цього дослідження є психологічні особливості неоміфологічного наративу як чинника функціонування політичної культури постіндустріального суспільства.

Мета статті: виокремлення та аналіз психологічних аспектів сучасного політичного міфу (неоміфологічного наративу) у контексті загальної теорії міфогенези.

Для досягнення поставленої мети проаналізуємо міфологічні властивості й особливості функціонування наративів у політичній сфері сучасного суспільства.

Важливо зазначити, що в даній статті при вивченні психологічних характеристик політичних міфів автор не вважає за доцільне окремо класифікувати досліджуваний наративний матеріал як стихійно виниклий або як штучно сконструйований (наприклад, щоб керувати електоральним процесом) через спільність джерел (архаїчна складова, традиційна міфологія) міфологічної інформації, трансформованої в політичний неоміф масовою або/і науковою свідомістю (межі політичного простору завжди визначаються межами визнання

імперативів онтологічного міфу). Іншими словами, у політичному просторі географічні вектори набувають політичних й владних значень, перетворюючись у сакральні знаки, а історичний процес буття культури, соціуму, держави, політики стає можливим лише за умови наявності комунікативної (трансляційної) структури, інваріантна сутність якої закодована в сакральних онтологічних міфах. Таким чином, архаїчний міф становить основу політичного, стійкий базис для його подальших модифікацій.

Політичний міф завжди спирається на певний архетип, що забезпечує його життєздатність і функціональну силу: можливість вчасно й адекватно вивести на поверхню політичних процесів саме той архетип, що дозволить задати відповідний вектор політичної діяльності.

“Кожний герой повторював архетипічну дію, кожна війна відновлювала боротьбу між добром і злом, кожна нова соціальна несправедливість ототожнювалася зі стражданнями рятівника (або, у дохристиянському світі, зі страстями божественного посланця або бога рослинності і т. д.) <...>. Для нас має значення одне: завдяки такому підходу десятки мільйонів людей могли протягом сторіч витримувати могутній тиск історії, не впадаючи у відчай, не закінчуючи самогубством і не впадаючи в той стан духовного виснаження, що нерозривно пов’язаний з релятивістським або нігілістичним баченням історії” [15, с. 135].

Політичний неоміф є носієм надціннісних категорій. Оскільки він базується на архетипі, то пов’язаний із глибинними, провідними потребами, емоційно забарвлений і є неначе “спусковим гачком” для політичної активності. Людина здатна пожертвувати багато чим, інколи навіть віддати життя, виходячи з надціннісних для неї уявлень. Надціннісність політичного міфу виникає через зведення до особливого статусу незадоволеної (архетипічної за своїм джерелом) базової потреби (наприклад, потреби в “сильній руці”, що персоніфікує могутність) [10].

Отже, для політичного неоміфу характерна наявність значеннєвих домінант, що виступають у ролі центрів тяжіння, навколо яких розгортається сам наратив (наратив конкретного політика, конкретної проблеми, конкретної політичної події тощо). Ці домінанти мають породжувальну силу, генерують певну ідеологічну модальність політичного міфу, визначають напрям його розгортання.

На відміну від традиційних міфів античності, християнський онтологічний міф уже не дається людині апріорі, він сакралізується апостеріорі, за допомогою віри й духовного досвіду. “Усяка семіологічна система є системою значень, але споживач міфу приймає

значення за систему фактів: міф сприймається як система фактів, будучи насправді семіологічною системою” [1, с. 98].

У Новий час європейська культура породжує нову онтологічну реальність – цивільне суспільство, що стає alter ego політичної системи, пред’являє до неї власні імперативи. Так, сакральний принцип колективної волі в неоміфологічних нарративах поступово підмінюється профанним принципом волі індивідуальної, а наріжним каменем онтології політики стає “священний” принцип приватної власності. Очевидно, політичний міф формується як результат складної ієрархічної взаємодії в індивідуальній і масовій свідомості архетипічних підстав із раціональною інтерпретацією політичної актуальної реальності [11].

Справді, з погляду психологічної структури, у політичному неоміфологічному нарративі можна умовно виділити ембріональний архетипічний рівень і рівень значно пізніших міфогенних нашарувань. На першому – найчастіше домінуючому в психіці носія політичних міфологем – існують несвідомі архетипічні підстави міфу, практично ідентичні з колективним несвідомим, детально описаним К. Г. Юнгом [14].

На другому рівні, що більшою мірою залежить від реальних історичних умов, здійснюється перекодування несвідомих елементів у смисло-змістові, оповідальні, емоційно насичені конструкції, у форму організації й трансляції знань про навколишній світ у вигляді міфологічних типів (стереотипів) і кенотипів – перетворених міфологічних утворень. “Будучи реальним і священним, міф стає типовим, а отже, і повторювальним, тому що є моделлю й, певною мірою, виправданням усіх людських вчинків” [16, с. 22].

Власне, архетипи, адаптуючись до “вимог” сьогодення, трансформуються в міфологічні стереотипи (які, безумовно, мають раціональний початок) і кенотипи. Так, масова свідомість, “приспосовуючи” архетип до змін у політичній і соціальній реальності, породжує численні “ілюзії”: архетипічні образи втілюються в міфологічні стереотипи, які вже несуть на собі відбиток людської індивідуальності, значущі риси історичної епохи, драматизм конкретних політичних подій та ін.

Тож, характеризуючи психологічну семантичну структуру сучасного політичного міфу, можна виділити два рівні організації трансляції міфологічного повідомлення: інваріант і трансформи.

Інваріант – це початковий архетип, базисний алгоритм, що забезпечує високий рівень “завадостійкості” неоміфу, тобто спрямований на максимальне ускладнення в здійсненні будь-яких замін і компенсацій (наприклад, у випадку втрати одного з

компонентів міфу). На наш погляд, це глибинний шар міфу, що має надзвичайно високий рівень імунітету проти будь-яких суб'єктивних інтерпретаційних позицій, конкретних політичних ситуацій і приватних осіб (“міфологічних” персонажів). Певним чином інваріант є самодостатнім (на цьому рівні організації неоміфу спостерігається орієнтація на збереження, а не на розвиток, що визначає високий рівень константності його образів).

А втім, в інформаційній структурі політичного неоміфологічного нарративу можна виділити й надлишкову інформацію, втрата якої не змінює сутності трансльованого міфологічного повідомлення, – це “поверхневий рівень міфу”, що має низьку “завадостійкість”, який піддається постійним перекручуванням з боку інтерпретатора. Наприклад, можна помітити, що свідомість різних соціальних груп є сильно дезорієнтованою, пригніченою, некритичною, погано рефлексується (маси неорганізовані, легко переходять з “однієї віри в іншу”, змінюючи політичні переконання іноді на прямо протилежні).

Також слід зазначити, що міфологічна свідомість оперує системою опозицій, на основі яких, незалежно від способу створення, і формується міф. Так, за К. Леві-Строссом, несвідомою логікою міфу є логіка бінарних опозицій – структур або моделей, в основі яких лежить наявність або відсутність певної ознаки (наприклад, 1 або 0 у двійковій системі числення). Бінарні опозиції становлять основу всіх соціальних інститутів (міфів, ритуалів, традицій, звичаїв і взагалі правил обміну) і при цьому практично не усвідомлюються включеними в них суб'єктами. На думку більшості семіологів (не тільки К. Леві-Стросса, а й Ю. М. Лотмана, Ж. Лакана, Р. О. Якобсона та ін.), бінарні опозиції “онтологічно вкорінені” у самій природі людини [3].

Актуалізація архетипічних опозиційних моделей свідомості забезпечує ефект “зараження” і породжує певний тип поведінкової активності індивідів. Наприклад, поширений у політичній культурі “міф межі”, що являє собою специфічну імперативну модель свідомості і поведінки, який протиставляє раціональній ідеї однорідного й універсального політичного простору дихотомічну карту політичного світу (“рідна земля – чужа земля”, “наші – не наші”, “царство благочестя – царство зла”, “справедливий політичний порядок – несправедливий політичний порядок”), може проявлятися не тільки у вербалізованих формах політичних гасел, мовних кліше, а й у поведінкових реакціях, діях, симпатіях і антипатіях людей. А оскільки міфологічна логіка не визнає можливості існування безособової, об'єктивної причини події або явища, ставлячи на їхнє місце конкретну особу або групу, то, як правило, такі бінарні схеми, як “добро – зло”, “герой – ворог” та ін., спрацьовують безпрограшно.

Одним з основних психологічних механізмів сприймання міфологічною свідомістю відносин людей у “своїй” групі є механізм персоніфікації лідера. Як відомо, “імена в міфології позначають найбільш значущу частину міфологічної системи. Специфіка міфологічних текстів така, що міфи без імен практично не існують” [13, с. 508]. Наприклад, політичний неоміфологічний наратив радянської історіографії здійснював над ім’ям такі маніпулятивні процедури: вигадування імені неіснуючої особи, усунення імені шляхом поглинання денотата коннотатом і його часткове або повне табування.

Не менш важливою психологічною властивістю політичного неоміфу в ХХ ст. стає підвищена коннотативність імені. Важливо підкреслити, що коннотації піддається кожне ім’я, що потрапило в наративний простір історіографа або будь-якого наратора від політики, що саме по собі вже сильно міфологізує певну розповідь, однак через скорочення часової дистанції рівень коннотативності імен може різко зростати. На наш погляд, що ближче історик, політик, політичний оглядач тощо перебувають до описуваної події, то більш розпливчастим стає денотат, то сильніше огортається він туманом коннотативних значень. Причому посилення коннотації імені в політичному міфі можна спостерігати в чітко хронологічному порядку від минулого до сьогодення навіть у межах того самого наративу.

Цікавим видається те, що, почавши з “неминучості імен” як найбільш значущої частини міфологічної системи, політичний неоміфологічний наратив на етапі розгортання розповіді втрачає потребу в денотаті, зводячи опозицію до “Ім’я з великої – ім’я з маленької літери”: культ особистості трансформується в культ магії.

Узагальнюючи якусь важливу істину, неоміф набуває глибоко символічного значення. Він транслює одночасно й систему тлумачення, й етичний поведінковий код; його істина аж ніяк не абстрактна, а є провідним принципом життя окремої спільноти. Політичний міф має потужний потенціал інтеграції спільноти й за рахунок механізму спрощеного тлумачення навколишнього світу. Іншими словами, неоміф є свого роду “уявлюваною конструкцією, чітко пов’язаною з фундаментальними цінностями спільноти, він не є ні реальним, ні нереальним, але розгортається відповідно до законів уяви і має за мету демонстрацію суті космічних і соціальних феноменів” [17, с. 204]. Отже, політичні міфи мають символічну владу.

На нашу думку, завдання політичного міфу можна визначити як відновлення соціальної картини світу, зруйнованої під час соціального катаклізму, що переживає наша країна, та й увесь світ із його глобальними проблемами. Політичний неоміфологічний наратив претендує на продукування певної ідеї-істини, що лежить в основі

картини світу, яка вибудовується як “образ майбутнього через повернення до джерел”. Отож ми можемо спостерігати феномен “вічного повернення” – циклічності сприйняття історії, у якому “закладена” можливість існування якого завгодно чуда (наприклад, останні стануть першими), і це визнання дає змогу подолати політичну або економічну кризу, знайти в собі сили пережити важкий період історії і зберегти світогляд нації переможців, що пам’ятає свої колишні перемоги, поважає і шанує своїх героїв.

В основі традиційного міфу завжди лежить певна інваріантна метафізична даність, що приймається апіорі. Консенсусні онтологічні міфи розглядаються як універсальні онтологічні детермінанти усієї системи соціальної комунікації суспільства. І саме в межах функціонування цих міфів і формується політичне як субстанція всієї можливої політики суспільства. Онтологічні канони буття консолідують індивідів у суспільство, координують їхні дії, стабілізуючи в просторі й часі, детермінуючи процеси формування й функціонування соціальних інститутів. У цьому контексті політичні час і простір слід розглядати як визначальну семіотичну форму соціального часу й простору, тобто спосіб континуації соціально-політичної організації, стабільності й порядку. Звідси випливає, що сакральна онтологія легітимізує публічну владу й публічну організацію суспільства в цілому.

Очевидно, що на колективне несвідоме одночасно впливає величезна кількість різних за походженням, актуальною значимістю й силою масового впливу ритуалів і культів. Наприклад, наймогутніший вплив має поховальний ритуал і культ шанування предків та покійних героїв, коли вже мертвий засновник якогось учення або герой нібито зливаються з харизмою сучасного вождя, який на цій підставі може привласнювати собі спадщину цих героїв і пророків.

На наш погляд, політичний неоміф завжди неповний і вразливий, тому що ніколи не піддається ототожненню з міфом абсолютним. Проблема “дописування” політичного нарративу породжена необхідністю заповнення завжди існуючого розриву (напруги) між двома рівнями його психологічної структури (інваріантом й трансформом), необхідністю одночасного втримання в неоміфі архетипічних складових й актуальних моментів, тією чи іншою мірою раціональних компонентів. Іншими словами, сучасний політичний неоміф то не має достатніх архетипічних підстав, то не знаходить актуальні для конкретної політичної ситуації міфологічні стереотипи й кенотипи, то вони не стикаються, не узгоджуються між собою. І в результаті міфоруитуальні суспільства гинуть або через

несформованість архетипу, або через втрату зв'язку з актуальною реальністю.

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження, виділимо основні психологічні особливості політичних неоміфологічних наративів, проаналізованих у даній статті:

- наявність дворівневої психологічної структури: базового інваріантного архетипічного шару і трансформів (завдяки яким здійснюється гіпертрофія механізмів стереотипізації досвіду);

- цілісність знакових систем, використання із семіотичною метою “мови реальності”;

- наявність єдиної і загальної системи значень, її самодостатність (орієнтація на збереження, а не на розвиток, що визначає досить високий рівень константності образів);

- поліморфність (той самий набір символів може використовуватися в багатьох міфах, а та сама тема може мати різну спрямованість і різне емоційне забарвлення); постійне перекодування міфологічних повідомлень (зворотність сигніфікативних відносин усередині самого неоміфу);

- визначальна роль символічних, а не утилітарних цінностей, приєднання символів нелокального значення (привабливість, престиж, успішність, життєвість та ін.) до образу конкретного суспільно-політичного продукту або блага;

- наявність надціннісних категорій (у тому числі значенневих доміант, що виступають у ролі центрів тяжіння, навколо яких розгортається наратив), що зумовлюють функціонування вищого ритуально-міфологічного сценарію, у дотриманні якого й полягає “основна мета і сенс життя”;

- підвищена коннотативність імені;

- фрагментарність, неповнота, що породжують досить високий рівень уразливості політичного неоміфу;

- наявність вищої “точки зору” (вищого сакрального центру);

- висока імперативність повідомлень (зокрема, за рахунок нелокального, монологічно-асиметричного впливу);

- ритуальність процесу передавання досвіду, передавання досвіду блоками, моделями;

- наявність базових, загальнокультурних опозицій;

- високий рівень емоційної насиченості буття;

- експлуатація каналів “далеких” (вторинних, непрямих, монологічних) комунікацій;

- якісна неоднорідність простору й часу неоміфу, їхня циклічність тощо.

Література

1. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
2. *Гаджиев К. С.* Политическая наука / К. С. Гаджиев – М. : Полит. наука, 1994. – 397 с.
3. *Евгеньева Т. В.* Социально-психологические основы формирования политической мифологии / Т. В. Евгеньева // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М. : РГГУ, 1996. – С. 22–32.
4. *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 685 с.
5. *Кассирер Э.* Техника политических мифов / Э. Кассирер // Октябрь. – 1993. – № 7. – С. 153–164.
6. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник МГУ. Серия 7. – 1990. – № 2. – С. 58–65.
7. *Лассуэлл Г. Д.* Психопатология и политика : монография / Г. Д. Лассуэлл. – М. : РАГС, 2005. – 352 с.
8. *Левинтон Г. А.* К проблеме изучения повествовательного фольклора / Г. А. Левинтон // Типологические исследования по фольклору : сб. статей в память В. Я. Проппа. – М. : Наука, 1975. – С. 303–319.
9. *Лисичкин В. А.* Третья мировая (информационно-психологическая) война / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепин. – М. : Академия соц. наук, 2000. – 304 с.
10. *Лубский Р. А.* Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии : дис. ... канд. филос. наук / Р. А. Лубский. – Ростов-на-Дону, 1999. – 206 с.
11. *Общая и прикладная политология : учеб. пособ. / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ ; Союз, 1997. – 992 с.*
12. *Соловьев А.* Реклама как двигатель... политики / А. Соловьев // Российские вести. – 1996. – 16 июля.
13. *Топоров В. Н.* Имена / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. – Т. 4. – М. : Рос. энцикл., 1994. – С. 508.
14. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К. Г. Юнг // Сборник работ К. Г. Юнга. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
15. *Элиаде М.* Космос и история: Избранные работы / М. Элиаде. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.
16. *Элиаде М.* Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде. – К. : Рефл-бук, Ваклер, 1996. – 288 с.
17. *Voia L.* Istorie și mit în conștiința românească / L. Voia. – București : Humanitas, 1997. – 310 p.

© Гуцол С. Ю.

ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

О. В. Зазимко

З'ясовано певні особливості планування майбутнього та механізми, що сприяють більш глибокому розумінню й інтерпретації особистісного досвіду в старшому юнацькому віці.

Ключові слова: юнацький вік, життєві завдання, особистісний досвід, рефлектує відособлення.

Выяснены некоторые особенности планирования будущего и механизмы, способствующие более глубокому пониманию и интерпретации личностного опыта в старшем юношеском возрасте.

Ключевые слова: юношеский возраст, жизненные задачи, личностный опыт, рефлектирующее обособление.

Some features of planning the future and acting that promote better understanding and interpretation personal experience in older youth age were found out.

Key words: youth age, vital task, personal experience.

Проблема. Динаміка розвитку в юнацькому віці залежить від ряду умов суб'єктивного і об'єктивного характеру, внутрішнього та зовнішнього плану. “Узагальнений результат” різноманітних впливів на динаміку особистісного зростання людини можна відстежити в плануванні нею свого майбутнього, постановці життєвих завдань, які вона бачить крізь призму розуміння та інтерпретації життєвого досвіду. Життєві плани структурують майбутнє в смисловому розумінні, спрямовують вектор особистісного зростання саме сьогодні, у теперішньому часі, вимальовуючи сюжет особистісного майбутнього.

Мета статті: з'ясувати особливості планування майбутнього молодою людиною залежно від досягнутого рівня розвитку механізмів розуміння та інтерпретації життєвого досвіду.

Хронологічні межі юнацтва в психологічній літературі визначають по-різному. Найчастіше психологи виділяють ранню юність, або старший шкільний вік (14-15 – 17-18 років), і пізню юність (від 18 до 23-25 років).

Психологічний зміст етапу юності пов'язаний з інтенсивним розвитком самосвідомості та інтелектуальним дозріванням. Постають соціальні проблеми вибору життєвої орієнтації, професійного

самовизначення і долучення до більш багатоаспектного життя суспільства.

На створенні сюжету особистісного розвитку відбиваються особливості розуміння та інтерпретації людиною власного життєвого досвіду, які почасти пов'язані з наявними когнітивними можливостями. Новоутворенням юнацького віку у формуванні психічних процесів є розвиток абстрактного і логічного мислення. Мислення у юнаків і дівчат порівняно з попереднім віковим періодом стає більш організованим і послідовним, обґрунтованим і критичним. Саме для цього віку характерне вживання епітетів продуктивного мислення: проникливість, критичність, швидкість тощо. Юнаки і дівчата мають можливість оволодівати науковими способами пізнання, досягти високого рівня узагальнення, абстрагування, набувають здатності до причинно-наслідкового пояснення явищ, уміння обґрунтовувати свої погляди, аргументувати власні думки. Пізнавальні інтереси стають більш диференційованими, широкими і довільними.

Проте специфіка *інтелектуальної зрілості* особистості полягає в тому, що знання й розуміння про всі об'єктивні явища та властивості предметів переломлюються крізь призму індивідуальних, особистісних вражень, індивідуально-пізнавального досвіду. У юнацькому віці триває активне формування такої зрілості. В. А. Роменець зазначав, що "індивідуальна переробка вражень тут (у юнацькому віці) виявляється досить яскраво, і на перший погляд здається, начебто вона далеко відводить людину від дійсності. Проте цей відхід є водночас і проникнення в дійсність. Виявом прагнення до цього проникнення і є заперечення буденного. Інакше кажучи, виступ проти буденності є зворотною стороною палкого поривання до нового, в чому виявляється "дух заперечення" і "дух творчості" [6, с. 63].

Зазначені особливості розвитку пізнавально-когнітивної сфери в цьому віці зумовлюють типовість футуристичних сюжетів: "В юнацькі роки чимало людей будують своє майбутнє за романтично-героїчним сюжетом..." [8, с. 16].

Окрім цього, дослідники юнацького віку зауважують, що цей етап становлення особистості характеризується інтенсивним розвитком *самосвідомості*, адекватною оцінкою індивідуальних можливостей і суспільних умов. У цьому віці в процесі особистісного розвитку окремі прояви самосвідомості стають центральними потребами особистості. Гостра актуалізація потреби в процесі самосвідомості часто спричинюється впливом сильних емоційних переживань, на які багатий юнацький вік. Така потреба стимулює прагнення до самовдосконалення, цілеспрямованих змін своєї індивідуальності. Самосвідомість уже не просто віддзеркалює

особливості формування особистості, а й сама суттєво впливає на процес її становлення. Якісні характеристики цього етапу значною мірою визначають дальший розвиток особистості в цілому.

Спрямованість саморозвитку визначається самопізнанням, яке з цього віку проходить не в рамках “Я і Інший”, а в рамках “Я і Я” [11]. Старшим школярам притаманна не завжди помітна складна внутрішня робота: прагнення управляти собою і розвиток почуття відповідальності, пошук життєвої перспективи, способів самореалізації та “приміряння” їх на себе. У працях С. Л. Рубінштейна натрапляємо на тезу, що Я суб’єкта взагалі не може бути адекватно розкритим тільки через ставлення до самого себе [7]. Дійсно, реально ми завжди маємо два взаємопов’язаних ставлення – людина і буття, людина й інша людина. Такий підхід містить у собі можливості для вивчення особистості взагалі та юнацтва як етапу її становлення.

Для старшокласників характерна ще одна важлива потреба – зайняти внутрішню позицію дорослої людини, що передбачає суттєву перебудову особистості, спрямованість на вироблення нової ідентичності, пошук відповіді на запитання “який Я?” [2]. Юність – пора формування світогляду як системи поглядів на суспільство, природу, на принципи і правила поведінки. Юнацький вік характеризується формуванням світогляду, поглибленням і зростанням організованості мотивів поведінки. Більш конкретно життєві завдання визначаються щодо суспільної і навчальної діяльності, вибору професії, роботи із самовдосконалення. Юнаків і дівчат хвилює питання сенсу життя.

Узагалі вважають, що повноцінне становлення особистості стає можливим завдяки пошукам і сумнівам, характерним для юнацького віку. Ті, хто пройшов через них, стають більшою мірою незалежними, творчо підходять до справи, володіють більш глибоким мисленням, що дає змогу приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходить у цей час гладко.

Юнацький вік – це період усталення *ціннісних орієнтацій*, які є однією з важливих психологічних характеристик зрілої особистості. Фактично це проблема сенсу людського існування.

Ціннісні орієнтації, які є одним із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної зрілості, а тому визначають широкую мотивацію її поведінки та справлять суттєвий вплив на всі сторони її діяльності (Б. Г. Ананьєв, І. С. Кон та ін.). Отже, розвиток ціннісних орієнтацій тісно пов’язаний з розвитком спрямованості особистості.

У ряді досліджень зазначено, що юнацький вік сензитивний для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості, що сприяє становленню світогляду й формуванню ставлення до навколишньої дійсності (Н. В. Волкова, В. Д. Єрмоленко, Б. С. Круглов, А. С. Шаров та ін.). Завдяки прагненню до самовдосконалення, через власну діяльність особистість виступає “як суб’єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, готуючись до тої діяльності, за допомогою якої він збирається знайти своє місце в суспільному трудовому житті та активно змінювати умови, обставини свого життя” [5, с. 115].

Провідна проблема юнацького віку – проблема сенсу життя – приводить до осмислення глобальних питань, пов’язаних з особистісними цінностями та смислами, з духовним розвитком суб’єкта. Важливим є визначення засад формування єдиної картини світу, в якій нерозривно пов’язані наукове і соціальне, технічне й гуманітарне, особистісне й суспільне та свій стиль мислення.

Ґрунтуючись на власній картині світу, юнацтво вирішує проблему професійного самовизначення. Хоча в цьому віці ще рано говорити про стійкість професійної самосвідомості, та, безперечно, основи такої свідомості вже закладаються, і в період пізньої юності можна говорити про їх міцність. Професійне самовизначення і перетворення професії у форму індивідуального життя – найважливіші механізми формування людської особистості як активного, діяльного, а значить і відповідального суб’єкта.

У ранньому юнацькому віці з’являється усвідомлення неперервності і наступності часу. Тема майбутнього стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Теперішнє набуває смислу як підґрунтя майбутнього і закладає базу для побудови реальних життєвих планів.

З огляду на описані психологічні особливості розвитку особистості в юнацькому віці було проаналізовано особливості цільової спрямованості невеликої групи успішних студентів. Частина їхніх життєвих завдань, а саме 8 %, за прогнозом самих респондентів, ніколи не збудеться, але вони ще дозволяють собі мріяти. Утім, 17 % завдань вже реалізовано, і позитивний наслідок цього, на думку студентів, буде супроводжувати їх у подальшому житті. 26 % життєвих завдань розраховані на близьку перспективу, 17 % – на середню і 33 %, звичайно найбільше, – на далеку перспективу. Отже, юнацький вік дійсно спрямований на перспективу, оскільки рівно третина життєвих завдань респондентів повинна реалізуватись, як вони сподіваються, у далекому майбутньому.

Виконуючи графічний тест Т. Коттла на часову перспективу, 86 % студентів перевагу віддали також майбутньому. Утім, третина опитаних найменшого значення надає теперішньому часу, недооцінюючи події, що відбуваються з ними сьогодні. Теперішній час існує для них у згорнутому вигляді, інколи як межа між минулим і майбутнім. А проте насичений різнобарвною подієвістю теперішній час забезпечує більш повноцінне його переживання та переоцінювання, що веде до більш глибокого розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду.

Що ж до сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів пов'язано з особистісною сферою (37 %), потім – із сферою самоздійснення (19 %) та професійною сферою (13 %). Помітно менше (10 %) життєвих завдань пов'язано із сімейною сферою – як із своїм майбутнім подружжям, бажаними дітьми, так і своїми батьками. По 6 % життєвих завдань належать до соціальної та матеріальної сфер і по 5 % – до сфер дружби та кохання. Цікаво, що планування особистісної і професійної сфер є взаємовиключними ($r = -0,57$, $p = 0,03$), тобто професійні життєві завдання частіше не пов'язуються з особистісними.

Досягнення життєвих завдань в особистісній сфері в основному пов'язується з недалеким майбутнім, тобто плани особистісного характеру належать до близької перспективи ($r = 0,67$, $p = 0,01$) і не властиві далекій ($r = -0,71$, $p = 0,01$), зате плани із самоздійснення не пов'язані з близькою перспективою ($r = -0,56$, $p = 0,03$), а переміщуються на далеку перспективу здійснення ($r = 0,68$, $p = 0,01$).

Вдалося також встановити, що студенти, схильні до нейротизму, віддають перевагу життєвим завданням у сфері професійних та навчальних надбань ($r = 0,87$, $p = 0,00$). Особи, відкриті новому досвіду, уникають тих завдань, які, на їхню думку, реалізувати неможливо ($r = -0,60$, $p = 0,02$). Нереальні життєві завдання не планують і особи, які відповідальність за здійснення своїх планів покладають виключно на себе ($r = -0,52$, $p = 0,04$). А більш добросовісні студенти, ті, що схильні прислухатися до думки значущих оточуючих, менше переживають з приводу невиконання власних життєвих планів ($r = 0,61$, $p = 0,02$). Уявлення респондентів про своє майбутнє досить туманне, про що говорить неусвідомленість цілей та їх пріоритетності. Чіткість цілей у даному віці простежується лише на найближчі дні та місяці.

Важлива роль у постановці життєвих завдань належить теперішньому часу, тому, як оцінює себе особистість юнацького віку сьогодні, як вона розставляє пріоритети, що визначає сюжет її життя.

Спрямованість саморозвитку визначається самопізнанням, яке з юнацького віку проходить не в рамках “Я і Інший”, а в рамках “Я і Я” [11]. У вітчизняній психології слідом за культурно-історичною теорією Л. С. Виготського утвердилося положення про те, що індивід стає особистістю “через інших”, тобто в основі становлення особистості лежить механізм інтеріоризації зовнішнього соціального досвіду. Даний процес стає можливим завдяки суспільним відносинам, у які вступає індивід.

Одним з механізмів набуття окремим індивідом людської сутності є ідентифікація як частково усвідомлюваний психічний процес уподібнення себе іншій людині чи групі людей. Процес ідентифікації щодо соціалізації людини більшою мірою має адаптивну функцію. У вигляді спроб стати схожим на іншу людину або групу людей, перейняти їхні значущі риси механізм ідентифікації проявляється у становленні особистості з раннього дитинства і поступово розвивається від примітивного бажання “бути таким, як...” до більш складних суб’єктивно контрольованих форм. Ідентифікація сприяє встановленню глибокого емоційного зв’язку з іншою людиною або групою людей, відчуттю причетності, єдності з ними. У результаті можуть бути перейняті не тільки риси й особливості характеру окремої особистості, а й норми, цінності, зразки поведінки певної групи, а також світової культури в цілому (етнічна самоідентифікація).

Свідома і неусвідомлена ідентифікація дає можливість “ставати на чуже місце” – занурюватися, переноситися в поле, простір, обставини іншої людини, що сприяє більш глибокому її розумінню. Таким чином механізм ідентифікації дає змогу не тільки “привласнювати” досвід інших, а й “співпереживати” іншому, стати на його місце і зрозуміти його так, “як би розумів самого себе”.

Разом з тим ідентифікація, як і рефлексія, є способом, який дає людині можливість подивитися і на себе “збоку”, зрозуміти саму себе. Для такого способу ідентифікації людина у своєму розпорядженні має емпатію. Парадокс такого способу саморозуміння полягає в тому, що неможливо поглянути на себе з позиції досвіду іншого. Людині доступні лише ті знання, які є в її досвіді, тільки в межах свого досвіду вона розуміє себе.

Цей інший бік ідентифікаційного процесу забезпечується перенесенням своїх почуттів і мотивів на іншого. Давня форма ідентифікації – антропоморфізм, що полягає в проєкціюванні своїх властивостей на іншого (у тому числі предмети, явища тощо), – дає змогу своєрідно пізнавати світ, але на сучасному рівні розвитку людського пізнання вже не є дієвою силою освоєння світу в цілому. Тому сьогодні кожен шукає менш наївні форми розуміння та

інтерпретації досвіду іншого, культурно-історичного досвіду людства, а також і власного, коли своє “Я” людина робить об’єктом розуміння. Крайні прояви такого виду ідентифікації – уявлення про когось як про продовження себе – у глибинній психології розглядаються як захисний механізм особистості (механізм проєціювання).

Розуміння, за Х.-Г. Гадамером, означає поставити себе на місце іншого і поглянути звідти на себе самого [4]. Але оскільки “на місці іншого” людина “бачить” передусім себе, то коло такого розуміння виявляється замкнутим. “Звідси розуміння є саморозумінням, оскільки у прояві чужої індивідуальності не може виступати нічого такого, чого не було б у суб’єкті, що пізнає, й інтерпретатор може углядіти в матеріалі, який прагне зрозуміти, лише те, що вже є в ньому самому” [9, с. 10]. Задовільну відповідь на питання, як розірвати це зачароване коло, у рамках герменевтики ще не отримано. Питання про можливість не іманентного (що залишається всередині меж можливого досвіду), а трансцендентного розуміння досвіду іншого і, як результат, власного життєвого досвіду залишається актуальним не одне тисячоліття.

Ідеться про можливість “відокремлення від іншого”. Але відокремлення в цьому сенсі розглядається не як механізм відстоювання окремим індивідом своєї природної і людської сутності, не як лише переживання суб’єктом певної своєї відстороненості від об’єкта відокремлення, а як визнання індивідуальності іншої особистості. Можливий лише умовно-частковий вихід за межі замкнутого кола розуміння – за допомогою відокремлення іншого від себе, що дає змогу сприймати іншого як щось цілісне і завершене в просторі. Утім, свідомість індивіда ніколи не досягає завершеності, але саме завдяки цьому він має змогу зайняти позицію “позаперебування” (за М. М. Бахтіним), з якої, власне, і стає можливим більш повне розуміння як досвіду іншого, так і власного.

Відокремлення іншого від себе, яке можливе з позиції “позаперебування”, дає змогу побачити людину в цілому. У життєвих ситуаціях людину цікавлять вчинки іншого, з якими вона стикається, у яких вона так чи інакше зацікавлена. Іншими словами, людина зі своєї ціннісної позиції реагує на кожен прояв людей, що її оточують. Такі реакції мають розрізнений характер, що ускладнює сприймання іншого в цілому, не дає змоги істинно і відповідно “зберігати повагу до чужої життєвої історії”, не викривленої випадковими життєвими інтересами інтерпретатора. До того ж, як стверджує Бахтін, “менш за все в собі самому ми вміємо і можемо сприйняти дане ціле свого власного життя” [1, с. 10]. Можна припустити, що, зрозумівши іншого як цілісність, людина має можливість більш цілісно проінтерпретувати й зрозуміти свій власний досвід.

“Позаперебування” автора, за М. М. Бахтіним, повинно відповідати всім моментам героя, на якого спрямовано розуміння: просторовим, часовим, ціннісним і смисловим. Процес розуміння, посилаючись на пояснення Бахтіним естетичної діяльності оповідача-оповідача, має два основних моменти: вживання в героя оповідання і повернення до себе, на своє місце поза героєм – тільки з цього місця матеріал вживання може бути осмислений етично, пізнавально або естетично. Моменти вживання й завершення не йдуть один за одним хронологічно – вони тісно переплітаються між собою і зливаються один з одним [1].

Суть розуміння полягає не в тому, що індивід виходить “за межі себе”, а в тому, що розвивається діяльність, яка створює складні структури. Ці утворення П. Г. Щедровицький називає кооперативними, заснованими на принципі рефлексивного поглинання, або рефлексивного виходу, що є однією з функцій рефлексії [12, с. 491].

Отже, основним механізмом збагачення і розширення життєвого досвіду людини є *рефлексія*. Саме рефлексію розглядають як механізм оцінювання людиною свого життєвого світу, його ціннісно-смислового змісту і змін, які в ньому відбуваються.

Звичайно, в ранньому юнацькому віці чужі життєві історії не можуть сприйматися окремо від власних історій особистості. Розуміння та інтерпретація власного досвіду – це досить складний механізм, яким не завжди володіє людина й зрілого віку. Проте на кінець юнацького віку особистість повинна набувати досвіду, який давав би їй змогу ставати в позицію “позаперебування” (за М. М. Бахтіним), або в рефлексивну позицію (за П. Г. Щедровицьким), що свідчить про більш високий рівень розуміння власного життєвого досвіду.

Процес рефлексії об’єднує (поглинає) і досвід іншого (суб’єкт розуміння “стає на точку зору іншого”), і власний досвід індивіда (суб’єкт не відмовляється від своїх власних поглядів). Такий спосіб розуміння можливий лише тоді, коли індивід володіє специфічними засобами розуміння і певними комплексними уявленнями, що виробляються для об’єднання різних “точок зору” і різних діяльнісних позицій [12, с. 493]. До того часу, поки такі засоби для індивіда недоступні, він завжди стоїть перед дилемою: або “закритися” від одержуваної інформації від іншого (індивіда, суспільства, себе як об’єкта розуміння), або відмовитися від своєї власної позиції і пов’язаних з нею уявлень.

Висновки. Незважаючи на те, що юнацький вік є віком, спрямованим у майбутнє, далеке майбутнє в цьому віці “бачиться” досить туманно, має нечіткі обриси та ще не усвідомлену ієрархію цілей. Теперішній час існує для юнаків і дівчат у згорнутому вигляді,

інколи лише як межа між минулим і майбутнім. Насиченню теперішнього часу подієвістю сприяє механізм рефлексуючого відособлення, який забезпечує більш глибоке розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду.

Що ж до сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів пов'язано з особистісною сферою, потім – із сферою самоздійснення та професійною сферою. Виявлено, що переважна більшість молоді, визначаючи життєві завдання, виключає можливість поєднання планів, що належать до особистісної сфери та сфери професійних надбань.

Література

1. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – [2-е изд.]. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
2. *Божович Л. И.* Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–34.
3. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Лев Семенович Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т.3: Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина. – 1983. – 368 с.
4. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Гадамер Х.-Г. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
5. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
6. *Роменец В. А.* Психология творчости / В. А. Роменец. – К. : Вища школа, 1971. – 248 с.
7. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : ПитерКом, 1998. – 688 с.
8. *Титаренко Т. М.* Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 22 (25). – С. 11 – 18.
9. *Чепелева Н. В.* Исходные теоретические положения и понятия психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Из-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 9 – 24.
10. *Чепелева Н. В.* Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 15 – 24.
11. *Чеснокова И. И.* Особенности развития самосознания в онтогенезе // Принципы развития в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1978. – С. 316 – 337.
12. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Школа культур. политики, 1995. – 800 с.

ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ І ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК: ПІДХІД З ПОЗИЦІЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

О. О. Зарецька

Розробку категорії “життєві контексти особистісного зростання” здійснено в контексті проблем психологічної герменевтики. Сформульовано основні методологічні обмеження дослідження такого типу. З’ясовано зв’язки і співвідношення досліджуваної категорії з деякими категоріями психологічної герменевтики та суміжних психологічних дисциплін. Дискутується питання про існування дискурсу особистісного розвитку.

Ключові слова: особистісне зростання, життєві контексти, життєва ситуація, психологічна ситуація, розуміння та інтерпретація життєвого досвіду, дискурс.

Разработка категории “жизненные контексты личностного роста” осуществлена в контексте проблем психологической герменевтики. Сформулированы основные методологические ограничения исследования такого типа. Установлены связи и соотношения исследуемой категории с некоторыми категориями психологической герменевтики и смежных психологических дисциплин. Обсуждается вопрос о существовании дискурса личностного развития.

Ключевые слова: личностный рост, жизненные контексты, жизненная ситуация, психологическая ситуация, понимание и интерпретация жизненного опыта, дискурс.

The elaboration of the category “life contexts of personality growth” is carried out in the context of problems of psychological hermeneutics. The main methodological limitations of such investigation are formulated. Connections and correlations of the category under study with some categories of psychological hermeneutics and close-range psychological disciplines are ascertained. The question on the existence of personality growth discourse is discussed.

Key words: personality growth, life contexts, life situation, psychological situation, understanding and interpretation of life experience, discourse.

Проблема. Питання про співвідношення категорій “особистісні зміни”, “особистісний розвиток”, “особистісне зростання”, які втілюють до деякої міри ціннісний вимір множинності особистості і постають на стику з етикою, набувають нового змісту в разі орієнтації дослідження на вироблене в сучасній постнекласичній психології та психологічній герменевтиці трактування взаємин між людиною і

навколишнім світом, згідно з яким розуміння та інтерпретація індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема використання специфічних нарративних засобів осмислення світу, відкривають “психологічний простір для розвитку особистості та формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності” [7 – 9]. За Н. В. Чепелевою, таке тлумачення особистісного функціонування передбачає активне включення і розгляд у дослідженнях особистості соціально-історичного і культурного контекстів. Це можна трактувати як необхідність детального розроблення і “розведення” таких категорій, як “життєві контексти”, “соціальні контексти”, “культурно-історичні контексти” тощо.

Предметом нашого дослідження є *життєві контексти особистісного розвитку* – умови і обставини життя індивіда, що сприяють особистісний розвиток або сприяють цьому процесові. *Мета дослідження* полягає в тому, щоб з позицій психологічної герменевтики дослідити, з чого складаються ці умови і обставини. У даній роботі, яка не має характеру результуючої або констатуючої, йдеться про проблеми теоретико-методологічного етапу розроблення проблеми, зокрема про нові можливості в дослідженні особистісного розвитку, які відкриває реалізація психогерменевтичного підходу до проблеми. Тому запитань сформульовано більше, ніж відповідей.

Методологічні обмеження, що накладаються психогерменевтичною позицією дослідника, зумовлюють зосередженість його уваги (1) на уявленнях суб'єкта *про власне особистісне зростання* та обставинах цього, а не на більш-менш “об'єктивних”, зовнішньо явлених чи оцінених змінах, які можна за тими чи іншими критеріями характеризувати як ознаки особистісного зростання у даного суб'єкта; (2) на розгляді передусім *текстових контекстів*, адже людина живе переважно у світі текстів (у широкому сенсі); життєві контексти особистісного зростання – це переважно текстові контексти. Оволодіння технологіями оперування текстами і породження текстів, тобто оволодіння нарративними технологіями, можна вважати однією з передумов особистісного зростання; (3) на з'ясуванні питання про те, яке місце займає *процес інтерпретації суб'єктом свого індивідуального досвіду* в його (суб'єкта) особистісному зростанні (адже психологічна герменевтика завжди має справу з тлумаченням особистого індивідуального досвіду).

У попередніх роботах ми вже досліджували категорію “ситуація”, яка безпосередньо стосується предмета, що розглядається [4]. *Ситуація* – деякий життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя.

Особистісне зростання може відбуватися протягом тривання даної ситуації і, за певних якостей ситуації, бути її наслідком, надбанням (наприклад, у деяких ситуаціях навчання). А проте подія також може стати для людини сильним поштовхом, зумовивши ривок у її особистісному зростанні.

Будемо користуватися терміном *ситуаційний контекст* для позначення контексту, що утворюється всіма ситуаціями, які одночасно мисляться суб'єктом і в яких він себе відчуває в даний момент. Адже, об'єктивно перебуваючи, наприклад, на робочому місці, подумки суб'єкт може перебувати в певній кількості ситуацій, навіть не обов'язково узгоджених у часі (і спогади, і майбутнє, і умовні ситуації). Ситуаційний контекст – конструкт; тою мірою, якою це осмислено і усвідомлено суб'єктом, – його аутоконструкт.

Особистісне зростання – це вихід за межі усталеного, звичного, набуття особистістю нових якостей, розсування рамок, меж особистісної психологічної ситуації. Наголошуємо на означенні “особистісної психологічної”, бо реальна ситуація, в якій перебуває людина, може навпаки звужуватися, як, наприклад, у ситуації відлюдника, коли простір життя звужено до келії, а психологічна ситуація при цьому така, що продукує бурхливе духовне зростання.

З когнітивної точки зору особистісне зростання полягає в набутті особистістю нових смислів, суттєво задіяних у ціннісній системі індивіда (наголошуємо тут на термінах “нових” і “ціннісну”), їх структуруванні у вже існуючій смисловій системі індивіда, “проростанні” в ній. Смыслопородження і смыслозасвоєння, збільшення масиву смислів, якими володіє людина, можна вважати чи не найважливішим чинником (передумовою) розвитку особистості. Смыслопородження може відбуватися під час осмислення, інтерпретації як себе, так і обставин життя, з якими в індивіда мимоволі завжди відбувається “діалог”, якщо ці обставини не “проминають” поза увагою.

Одна з яскравих особливостей психічного життя людини – тенденція до ведення внутрішнього діалогу [5]. Основним механізмом інтерпретації тексту, як зазначає Н. В. Чепелева, є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто вміщення висловлювання в новий контекст, обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст “висвічують”. Можна говорити про діалог як один із найважливіших міжособистісних і внутрішньоособистісних процесів, який реалізує “*підключення*” *різних контекстів для осмислення*. Ці процеси безпосередньо стосуються розвитку особистості, адже, як зазначається у [9, с.7], взаємодія двох контекстуальних систем у процесі інтерпретації розширює і збагачує не лише смисловий простір осмислюваного тексту, а й смислову сферу

особистості, яка його сприймає. В аспекті проблеми, що досліджується, це передбачає аналіз того, як це пов'язано з тими чи іншими життєвими обставинами суб'єкта.

Особистісний розвиток – це й розширення дискурсивного простору особистості, тобто (із психогерменевтичної точки зору) збільшення масиву текстів, у яких мислить себе суб'єкт. Світ, у якому перебуває людина, наповнений природними об'єктами і продуктами цивілізації. У процесі оволодіння мовою людину привчають ідентифікувати об'єкти, які її оточують, що передбачає оволодіння інтерпретаційними технологіями – технологіями нарощування в собі смислу у відповідь на пред'явлення об'єкта знакової чи незнакової природи – і семіотичного маркування цього смислу відповідно до свого семіотичного досвіду [3].

Світ текстів культури, які оточують людину з дитинства і частину з яких вона засвоює шляхом осмислення та інтерпретації, й утворюють *культурний контекст* розвитку особистості. Слід підкреслити *психологічну реальність* для суб'єкта світу текстів культури (у широкому розумінні). Засвоєння культурних здобутків, трансльованих через власне тексти, а також через усю сукупність артефактів культури, очевидно має для особистісного зростання індивідів аж ніяк не менше значення, ніж безпосередньо власний досвід, здобутий у життєвих ситуаціях.

Смисл створюється людиною, а не передається чи сприймається, це завжди результат роботи свідомості особистості. Текст, що сприймається, ініціює цей процес, тому можна дещо метафорично говорити про те, що текст має потенційну множини смислів. Ця множинність зумовлена наявністю певної кількості смислових шарів, кожен з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту – відповідно до контекстуального потенціалу, закладеного автором (Ю. М. Лотман дуже влучно назвав цю суму контекстів “пам'яттю” тексту [6; 9]).

Особистісне зростання можна інтерпретувати як засвоєння суб'єктом деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів. Соціалізація, успіх у навчанні тощо і, на нашу думку, особистісне зростання відповідно до ідей соціального конструктивізму передбачають засвоєння ряду необхідних і базових у межах даної культури дискурсів – “наративну і дискурсивну “освіту”” [1; 9, с. 4]. Формою виявлення ментально засвоєного суб'єктом дискурсу є можливість його опису наративом. Відповідно до цього наратив може виступати (чи навіть більш сильне формулювання: *наратив* можна вважати) формою (1) прояву у мові, (2) представлення, (3) презентації, (4) репрезентації засвоєного суб'єктом дискурсу. Перелічені категорії

здаються майже тотожними, проте акцентують різні процеси, процедури, технології оперування дискурсом.

Дискурс ментально, семіотично й ідеологічно пов'язує розрізнені об'єкти та явища навколишнього світу в один суб'єктивний гіпотетичний "сумарний" наратив – суб'єктивний на рівні соціума (коли культура "задає" – утворює – наратив) чи на рівні індивіда (індивідуальний досвід та засвоєння світу в досвіді задають наратив).

"Освоєння" дискурсу суб'єктом, "набуття" звідти деяких нових для особистості смислів, перебудова у зв'язку із цим уже існуючої системи можуть реалізувати один з варіантів особистісного зростання. Але це не просто дещо механічне долучення певної кількості нових для суб'єкта смислів до його смислової сфери, а суттєво *якісне* засвоєння, "перетравлювання", проростання, може, і невеликої кількості нових смислів, які стають самою особистістю, невіддільні від неї і невикорінні ні за яких обставин. Кожен із нас знає по собі, що є в нашому особистісному доробку речі – у психогерменевтичній парадигмі, смисли – які *неможливо* забути, що б з тобою не було, як би ти, можливо, цього не бажав, навіть якщо вони безпосередньо тебе не торкаються: я вже *це* бачив, я все *це* чув, я вже *це* знаю, і тому я вже *не такий*, якщо *це* відбулось і *мені* *це* відомо. Оце "не такий" і є ознакою (хоч і мінімальною) особистісної зміни, що відбулась.

Що ж до саме *особистісного* зростання, то мається на увазі (у всякому разі в нашій культурі) ще якась складова, що сприяє зростанню соціально значимого "*масштабу*" особистості. Це якесь суттєво *якісне зростання* в одній чи, може, обов'язково у кількох таких площинах: морально-етичній, інтелектуальній, вольовій тощо. Зрозуміло, що ця "соціальна значимість" має потенційний характер і може проявитися за певних умов. Контактна ізольованість особистості може зробити особистісне зростання "непомітним" для суспільства.

Можна припустити, що саме це метафорично підсумовують й об'єднують одним поняттям – "набуття *сили*" особистістю.

У зв'язку із цим постає низка питань про "*векторність*" особистісних змін: чи припустимо говорити про прогресивні і регресивні особистісні зміни? Чи є методи, технології, процедури більш-менш коректного об'єктивного оцінювання цих змін? Якщо коректно говорити про наявність регресивних змін в особистості, як це корелює із самооцінкою суб'єкта, його уявленням про себе, як це мирить його із самим собою?

Інша справа, як освоєний і засвоєний суб'єктом культурний дискурс чи навіть його внутрішній індивідуальний дискурс примусити перетворитися на доступний для дослідження наратив? Адже дискурс,

як будь-який конструкт, невловимий та ефемерний, а до наративу можна доторкнутися і проаналізувати його.

Крім представлення в текстах і зокрема наративах, освоєний дискурс може проявитися в діяльності і її результатах – наприклад у творчості, поведінці тощо. Ми свідомо не торкаємося тут усього, що пов'язано з результатами описуваних явищ у мові – то окрема, більш ніж складна царина.

Наративізація і текстуалізація, очевидно, не одне і те саме. Наративізація передбачає і включає текстуалізацію. Процес текстуалізації розглядають як один із складників процесу наративізації: наратив текстуалізується. Можна говорити, що дискурс може бути текстуалізований у наратив або в певну кількість наративів – коли “потужність” дискурсу це дозволяє. Обсяг, “потужність” дискурсу, мабуть, можна вимірювати кількістю мислимих на базі цього дискурсу наративів (бо просто текстів на базі будь-якого дискурсу можна побудувати безліч), хоча порахувати їх, зрозуміло, неможливо.

Дискурс – *конструкт*, так само як і ситуація. Матеріальним відображенням чи втіленням дискурсу можна вважати всю безліч текстів (у найширшому значенні слова “текст”), що, як хмара, супроводжують певне соціокультурне явище і “працюють” на його цілісність, так би мовити, “ідеологічно”.

Що ж до окремого суб'єкта, то, як нам здається, можна говорити про його *індивідуальний дискурс* як про ту саму безліч його індивідуальних “текстів” (включаючи і міркування, і до деякої міри “семіотизовані” вчинки, і стратегії поведінки, і багато іншого, про що ще не було згадано, – тобто різного плану і різної психологічної природи прояви особистості), які у сукупності складають деяке *віртуальне табло певної психологічної ситуації* даного суб'єкта, осмисленої ним і наративізованої. Зрозуміло, що як психологічних ситуацій, так і дискурсів у даного суб'єкта може бути безліч.

Дуже важливе в плані нашого дослідження питання про *існування дискурсу особистісного розвитку*. Люди – певна частина дорослих, досвідчених, уже мудрих від життя людей, особливо старшої вікової групи, схильні наративізувати свою історію життя. Але їх *life line* може являти собою осмислення і аналіз: історії життєвого успіху; історії життєвого неуспіху; історії життєвих випробувань; історії професійного зростання; історії успіхів/неуспіхів особистого життя, створення сім'ї; історії особистих стосунків з певною людиною (чоловіком/дружиною, коханим, батьком/матір'ю, братами/сестрами, друзями, вчителем, керівником, іншим “значущим”); історії особистих стосунків узагалі протягом життя тощо.

Чи готові вони осмислити своє життя під кутом зору особистісного розвитку чи зростання? Інакше: чи сформований, чи готовий сформуватися у них внутрішній індивідуальний дискурс такого плану? І більш широко: чи взагалі існує дискурс такого типу в даному соціумі? У яких текстах він репрезентований (якщо не враховувати широкорекламовані технології “зовнішнього” (“агресивного” з боку вчителя) “виращування” особистості за спрощеними методами ряду духовних практик)? Чи це настільки глибокоінтимна річ, що в тексти, які “ходять” у соціумі і формують соціумні дискурси, вона просто не виливається?

Можна прогнозувати, що пропозиція описати, наративувати своє уявлення про те, які обставини сприяють особистісному зростанню, під час проведення емпіричної частини дослідження насправді тільки “запустить” у суб’єкта процеси рефлексуючого осмислення цих пластів досвіду. У відповідь можна очікувати тільки першу порцію осмислення. Звідси необхідність у наступних зустрічах з тією ж людиною через певний час. У результаті ми отримуємо те, що раніше вже назвали “розірваним наративом” [2].

Передбачаємо, що проведення такого опитування само по собі здатне виконувати роль *чинника особистісного розвитку*, бо воно не може не викликати активного осмислення особистого досвіду і тим самим, за Н. В. Чепелевою, відкривати психологічний простір для саморозвитку [9]. Зрозуміло, що, як будь-який наратив, це інтерпретація суб’єктом подій власного життя, суто суб’єктивне їх бачення, тому в плані досягнення цілей дослідження це тільки матеріал для аналізу. Висока ймовірність того, що інтерв’ю на цю тему для більшості опитуваних виявиться неочікуваним і осмислення власного життєвого шляху з такої позиції буде здійснюватися вперше й безпосередньо в процесі викладення відповіді на запитання опитування – тобто стане проявом дискурсивної суб’єктності опитованого. Динамічність цього простору, яку неможливо усунути, одномоментність позиції опитованого залежно від мозаїки умов ситуації опитування (які так само принципово не можуть бути цілком передбачені – неможливо відстежити наслідки всіх нещодавніх і для суб’єкта ще дуже актуальних “зустрічей” з текстами, обставинами, ситуаціями тощо) призводить до передбачуваної швидкоплинності його суджень щодо порівняльної важливості тих чи тих подій власного життя. Важливий чинник при цьому – сама ситуація діалогу опитованого з опитувачем (незалежно від того, в письмовій чи в усній формі відбуватиметься опитування).

Висновки. У сучасній психологічній герменевтиці розвиток особистості і формування її ідентичності розглядають у тісному

зв'язку з розумінням та інтерпретацією індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема з використанням специфічних наративних засобів осмислення світу. Реалізація психогерменевтичного підходу в дослідженні життєвих контекстів особистісного зростання зумовлює: (1) увагу до суб'єктивних уявлень суб'єкта про власне особистісне зростання та обставини цього, (2) погляд на життєві контексти особистісного зростання як на передусім текстові контексти, (3) зосередженість на питанні про те, яке місце займають процеси інтерпретації і наративізації суб'єктом свого індивідуального досвіду у його (суб'єкта) особистісному зростанні.

З точки зору психологічної герменевтики особистісне зростання полягає в набутті індивідом нових смислів, нових структурних зв'язків, що супроводжується трансформацією всієї смислової структури особистості, збільшенням масиви текстів, у яких мислить себе людина. “Освоєння” суб'єктом деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів, “набуття” звідти деяких нових для особистості смислів, перебудова у зв'язку з цим уже існуючої системи розглядаються як один із варіантів особистісного зростання. Обґрунтовується висновок про діалог (зовнішній і, в першу чергу, внутрішній) як один з головних механізмів, що “запускає” міжособистісні і внутрішньоособистісні процеси “підключення” різних контекстів для осмислення.

Що ж до можливості отримання емпіричного матеріалу, що відображає індивідуальні уявлення про особистісний розвиток, то є підстави вважати, що в нашому соціумі дискурсу такого роду не існує, і тому опитування такого плану самі по собі можуть виконати роль чинника особистісного розвитку.

Література

1. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
2. Зарецька О. О. Деякі методологічні зауваження щодо “розірваного наративу” у психогерменевтичних дослідженнях // Мова і культура. – К., 2009. – Вип. 12. – Т. 10 (135). – С. 57–64.
3. Зарецька О. О. Семіотичний досвід особистості / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смутьсон та ін.] // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / О. О. Зарецька. – К. : Міленіум, 2004. – Розд. 1.7. – С. 72–84.
4. Зарецька О. О. Ситуативні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду // Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / О. О. Зарецька ; за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Пед. думка, 2008. – С. 92–136.
5. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.

6. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской лит., 1999. – 447 с.
7. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смільсон та ін.]. – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
8. Проблемы психологической герменевтики / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смільсон и др.]. – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
9. *Чепелева Н. В.* Теоретичні засади наративної психології / Н. В. Чепелева, М. Л. Смільсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол // Наративні психотехнології / Н. В. Чепелева. – К., 2007. – С. 3–37. (Серія “Психологічний інструментарій”).

© Зарецька О. О.

ОЛЮДНЕНІ ТА ОРЕЧЕВЛЕНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СПОСОБИ ОПАНУВАННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

В. А. Крайчинська

Суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні соціально-психологічні самонастановлення особистості аналізуються як результат вибору між олюдненням та оречевленням ставлення для досягнення інформаційної визначеності у світі, невизначеність якого постійно зростає. Наведено соціально-психологічні прояви, що засвідчують зміну дослідницького погляду на людину – від “препарування” до “співрозуміння”, а також простежується розвиток досліджень соціально-психологічних настановлень – від поведінкових аспектів до змістовно-сміслових. Розкрито соціально-психологічний зміст олюдненого та оречевленого настановлень, розглянуто дослідження їх виявів через концепції світобудови, смислу, освоєння/відчуження, життєвої компетентності, соціалізації, конформізму, існування, взаємодії, поліфонії, вчинку, вибору. Серед чинників формування олюдненого чи оречевленого настановлень зазначено вибір/уникнення відповідальності, свободи, складнощів, невідомого, безпеки, мініливості.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, соціально-психологічні настановлення особистості, людина, оречевлення, невизначеність.

Субъект-субъектные и субъект-объектные социально-психологические личностные самоустановки анализируются как результат выбора между очеловечиванием и овеществлением отношения, целью которого является достижение информационной определенности в мире все возрастающей неопределенности. Приведены социально-психологические проявления, свидетельствующие об изменении

исследовательского взгляда на человека в направлении от “препарирования” к “сопониманию”, а также прослеживается развитие исследований социально-психологических установок – от поведенческих аспектов к содержательно-смысловым. Раскрыто социально-психологическое содержание очеловечивания и овеществления установок, рассмотрены исследования их проявлений с помощью концепций миропостроения, смысла, освоения/отчуждения, жизненной компетентности, социализации, конформизма, существования, взаимодействия, полифонии, поступка, выбора. Среди условий формирования установок очеловечивания и овеществления указаны выбор/избегание ответственности, свободы, трудностей, неизвестного, опасности, изменений.

Ключевые слова: субъект, объект, социально-психологические личностные установки, человек, овеществление, неопределенность.

Subject-subject and subject-object social-psychological attitudes of personality analyzed as a choice between of the humanization and inhumanization – information in order achieve certainty. Social-psychological content of the subject-subject and subject-object attitudes are presented through conceptions of the construction, meaning, appropriation/expropriation, life-complementation, socialization, conformism, existence, interaction, dialogue, action, choice. The choice/the avoidance of the responsibility, liberty, difficulty, unknown, danger, changing are treated as a form-factor of the subject-subject and subject-object self-attitudes.

Key words: subject, object, social-psychological attitudes of personality, human, self, inhumanized, indefinity.

Проблема. Безумовно, неможливо, зауважує Сімона де Бовуар, розглядати будь-яку проблему, пов'язану з людиною, не зайнявши певної позиції. Переважне ставлення до людини: як до речі – об'єкта, чи як до людини – суб'єкта – визначає, чи є вона засобом чи метою, “сама собі ціллю” (Леся Українка). Наступне питання – визнання за іншою людиною права бути значимим, окремим, повноцінним, дієспроможним суб'єктом. Питання, як саме – як до суб'єкта чи як до об'єкта – ставиться людина до самої себе, розвертає проблему настановлення як ставлення до себе як до іншого. Суб'єкт-суб'єктне настановлення щодо людини можна назвати олюдненням.

Основними точками опертя в межах суб'єктного підходу до людини в українській філософській, психологічній думці стали твори Г. Сковороди, його “філософія серця” і поняття “спорідненої діяльності”; праці В. А. Роменця, його вчинковий підхід та підхід до людини в “Історії психології” як до суб'єкта, а не об'єкта історії; розробки В. О. Татенка, його суб'єктно-вчинкова парадигма, закономірності становлення суб'єктності, розгляд психічного, душевного і духовного. Що ж до таких феноменів життя, як життєвий

світ людини, її життєвий шлях, життєві домагання та життєві завдання особистості, то ми спиралися на праці Т. М. Титаренко. У межах психології соціальних настановлень, що розглядаються як утворення, в яких певною мірою зфіксовані особливості суб'єктності людини, ми спиралися на праці Д. М. Узнадзе, Н. І. Сарджвеладзе, К. О. Абульханової-Славської, С. Д. Дерябо, які досліджували соціально-психологічні настановлення, їх модус, предмет та ступінь суб'єктності настановлення, власне міру олюдненості іншої людини, світу, природи.

Особливості подальшої диференціації предмета настановлення, зокрема самонастановлення в просторі життєвих завдань особистості та в їх окремих сферах, залишаються недослідженими. Таким чином, недостатня дослідженість суб'єктності особистості у сферах її життєвих завдань зумовила *актуальність* даної роботи.

Мета статті: з'ясувати, як співвідносяться суб'єкт-суб'єктні і суб'єкт-об'єктні соціально-психологічні настановлення у сферах життєвих завдань особистості.

Актуалізувати проблему суб'єктної чи об'єктної настановленості може буттєва, екзистенційна ситуація людини – особиста чи актуальна для її родини, кола, країни, суспільства. Порівняймо ситуацію “продрозверстки” і Голодомору – і стане зрозумілим, що проблема суб'єктної або об'єктної настановленості є не лише питанням “бути чи не бути” [14], а й питанням життя або смерті цілого народу.

Ми можемо спостерігати яскраві ілюстрації змін суб'єктних особливостей життєвих завдань особистості, унормованих соціумом, навіть на прикладах наших знайомих і членів родини: деякі бабусі та дідусі нинішніх 40-50-річних одружувалися ще за вибором батьків; їхні батьки, якщо вони жили в селі, ще мали проблеми із зміною місця проживання та місця роботи, адже у селян не було паспортів; вони самі ще знайомі з обмеженнями щодо праці та житла через інститут прописки тощо. Спостерігається зміна підходів та запитів соціуму і щодо часових особливостей життєвих завдань у певних сферах. Наприклад, у сфері навчання відбувся перехід від фіксованого віку учнівства та отримання вищої освіти до реальної безперервної освіти та професійного вдосконалення, від однієї освіти (та однієї спеціальності в певний період життя) – до поліспеціалізованості, наявності декількох освіт і декількох спеціальностей в один період життя. У сімейній сфері відбулася зміна вікової межі створення першої сім'ї жінками, народження першої дитини – від 13 до 45 років; змінився підхід і ставлення соціуму до нерівновікових шлюбів, у яких

старша жінка; з'явилися такі соціально схвалювані форми стосунків, як постійний партнер і громадянський шлюб – етапи, що часто передують шлюбові. Зміна наукових поглядів на дану проблему зосереджена в основному на прийнятті процесного підходу. Так, наприклад, у віковій психології розвиток особистості нині не обмежується юнацьким віком, а розглядається як такий, що триває значну частину життя; у межах психодинамічної концепції в акмеології час акме розглядається не як точка в часі життя, а як процес максимально інтенсивного зростання, що веде до якісних змін у значимих для особистості сферах [12].

Сучасні тенденції в психології, які можна розглядати як позитивні з позицій *об'єктного чи суб'єктного підходу дослідника до Людини*, засвідчують: 1) зростання уваги до підходів і досліджень гуманістичної психології, зосередженої на тому, що є специфічно людським, як протипаги психології, що ставить за мету управління людиною та передбачення її [1]; 2) заміну уявлень про людину як статичну на уявлення про неї як істоту динамічну; 3) перехід від розуміння Я-концепції як цілісного, єдиного узагальненого уявлення людини про себе до розуміння Я-концепції як також і багатогранної та багатомірної [13; 22]; 4) зміну погляду на людину поза оточенням на погляд “Людина у Світі”, в тому числі у світі людей та у світі буденності [13; 14; 27]; 5) зростання рефлексії ціннісних та смислових аспектів світу людини як характеристику сучасного постнекласичного розуміння людського буття [13]; 6) постання психології суб'єкта як нової методології розуміння людського буття [13]; 7) новий рівень функціонування категорії суб'єкта, що починає відігравати в сучасній психології системотвірну роль [13]; 8) формування уявлення про людину як “людину в історії” [17] та “людину, що має власну історію”; 9) констатацію двох можливих векторів самореалізації людини – буденної і трансцендентної [14], ситуативної і надситуативної [19], об'єктної і суб'єктної; 10) розуміння постмодерного світу як ацентричного, плинного, невизначеного.

У формуванні розуміння суб'єктом інших людей суттєву роль відіграють нераціональні складові людського буття, до яких відносять настановлення, погляди, переконання, емоційні ставлення, невербалізовані операціональні смисли, особистісне знання [13]. Наставлення, як правило, розглядають під час дослідження вибіркості та спрямованості психічних процесів; механізмів неусвідомлюваної регуляції діяльності особистості; механізмів саморегуляції, стійкості та узгодженості соціальної поведінки; зміни настановлень, зокрема під впливом пропаганди; коли потрібно

спрогнозувати можливі форми поведінки особистості в певних ситуаціях.

Термінологічна невизначеність, властива дослідженням психології настановлення другої половини ХХ ст., що зазначає А. С. Прангішвілі, значною мірою простежується і в сучасних українських джерелах, де для позначення явища соціально-психологічного настановлення використовують поняття “атитюд”, “соціальна установка”, “фіксована соціальна установка”, “настановлення”, “наставлення”, “постава” і, навіть, “настанова” (останнє, на наш погляд, видається не виправданим, оскільки найближчим синонімом цього поняття є “вказівка”).

Настановлення визначають як 1) диспозицію до певної форми активності, орієнтовану активну організацію індивіда; 2) селективну та регуляторну систему організації поведінки індивіда; 3) стан “вірогіднісного прогнозування” [20]; 4) стан цілісного суб’єкта, наявність готовності до певної форми реагування [29]; 5) стан, що є виявом позиції, ставлення суб’єкта до речі, власне, той смисл, який ця річ має для нього [20]; 6) результат вироблення ставлень особистості до соціальних інститутів, норм і цінностей, оточуючих людей [24].

Отже, у соціально-психологічних настановленнях зафіксовано ставлення особистості, які у співвіднесенні з позаособистісним, соціальним, власне, і є об’єктом досліджень соціальної психології, а сам суб’єкт ставлення розглядається як її предмет [7].

Настановлення, що виникає в кожному окремому випадку повторного предствалення предмета настановлення (атитюдного об’єкта), Д. М. Узнадзе та представники його школи розглядають як первинне, на відміну від фіксованого настановлення. Виокремлюється ділянка досліджень, які здійснюють методом “фіксованого настановлення”. Згодом настановлення визнаються важливим компонентом структури особистості. У *структурі* настановлення було виділено характеристики дифузності/диференційованості, фіксованості/нефіксованості, динамічності/статичності, пластичності (поступовості чи одномоментності його згасання), лабільності/статичності (як характеристики адекватних і стереотипних настановлень) [20].

У структурі соціально-психологічного настановлення виділяють три традиційні складники – емоційний, когнітивний та діяльнісний. Усі компоненти, за результатами докладного дослідження Н. І. Сарджвеладзе, – емоційний, когнітивний та конативний, характеризуються валентністю і структурною складністю. Валентність означає протилежні полюси позитивності/негативності в цілому, а

структурна складність виявляється в кількості елементів, що утворюють даний компонент, та їх різноманітності [24].

Розвиток досліджень настановлень особистості відбувався в напрямку від розуміння їх як “структурного, функціонального, процесуального” до “феноменального, змістового”, “якісного” [7, с. 80, 82], від досліджень функціонування настановлень у Д. М. Узнадзе до досліджень змісту настановлень, зокрема їх модусу і предмета, у Н. І. Сарджвеладзе. Причому в останніх дослідженнях структурне і змістове перетинаються. Разом з тим категорії “настановлення” Д. М. Узнадзе і “ставлення” В. М. Мясіщева, які відносять до категорій структурного, функціонального, процесуального аналізу, слугують розкриттю суб’єктивного змісту внутрішнього світу особистості [7, с. 81].

Настановлення фіксують і визначають сутність та ступінь значимості для суб’єкта того чи іншого соціального об’єкта чи класу об’єктів. Таким чином настановлення виконують *функцію* орієнтирів життєдіяльності особистості у світі. Завдяки настановленням процес соціалізації особистості набуває тієї чи іншої спрямованості [21]. Наставовлення, що виникли завдяки соціальній взаємодії, формують культуризовану – таку, що засвоїла культурні моделі, – або ж соціальну особистість [21, с. 69, 70].

Виникнення настановлень – їх формування, стабілізація та зміна – відбувається через стосунки, взаємодію, ставлення в межах системи “особистість – соціум” [24]. Наставовлення інтеріоризуються за допомогою різних механізмів – умовного рефлексу, наслідування, навіювання, ідентифікації [21]. У процесі формування настановлень мають значення також мова і мислення – інтеріоризація настановлень відбувається через мовні та мисленнєві моделі. *Динаміка* настановлень зумовлена також знайомством з новими культурними моделями [21].

Подальші дослідження розгорталися з урахуванням мотиваційного – суб’єктивного фактору настановлення та на основі розгляду проблеми настановлення при вивченні активності суб’єкта.

На переконання дослідників, у тому числі і представників грузинської школи, настановлення слід розуміти не як основу стереотипності поведінки, а як передумову самої можливості цілеспрямованої поведінки. Наставовлення як суб’єктивний стан, на основі якого виникає конкретна спрямованість активності, виявляє саме психологічний зміст взаємодії – потреби і ситуації, змісту і особистісного смислу [15; 20].

Модуси суб’єкт-суб’єктного і суб’єкт-об’єктного настановлення у суб’єктно-вчинковій парадигмі, де буття суб’єкта визначається як

співчутливо-дієве переживання конкретної неповторності світу, можна співвіднести з категоріями унікального і загального, оживленням і омертвінням, чутливістю і байдужістю, вчинком і теоретизуванням, зі світом життя і світом культури [4; 23]. Оскільки людина відчувається у світі культури впевнено і невпевнено – у неповторному світі життя, вибір між олюдненням і оречевленням залишається постійно актуальним. Через суб'єктний та об'єктний модули настановлення людина може набувати впевненості, діючи або “з огляду на необхідність сенсу, або з огляду на обов'язковість, загальність культурного зразка” [21, с. 70].

Суб'єкт-суб'єктне настановлення щодо людини: олюднений світ. У випадку суб'єкт-суб'єктного настановлення щодо інших про іншого і про себе (за умови такого ж самонастановлення) можна сказати “ми”, у разі ж суб'єкт-об'єктного настановлення інші сприймаються як “вони”. Суб'єкт-суб'єктне настановлення передбачає, що Інший, Я, Світ сприймаються як собі подібні істоти. Вони є кінцевою метою, а не засобом для досягнення певної мети. Суб'єкт-суб'єктно настановлена щодо інших людина характеризується безкорисливістю, альтруізмом, турботою про підвищення рівня персоналізації через стимулювання тенденції елевації, самостійності, самореалізації, саморозвитку, визнання індивідуальності іншої людини, її автономності та права на власний голос [24]. Власне, міжособові суб'єкт-суб'єктні стосунки М. М. Бахтін назвав багатоголосними.

Суб'єктність як якість людини передбачає її цілісність, самодіяльність, інтегрованість, суперечливу єдність, динамічну взаємопов'язаність емоційної сфери, свідомості та діяльності, свідомого і несвідомого, форми та змісту психічного життя, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального [26, с. 254]. Теоретично якості суб'єкта можуть бути представлені в сукупності, як критерії, у дійсності ж певних якостей може і не бути або вони можуть бути виражені слабко [2, с. 34]. Якості особистості як суб'єкта також можуть мати і різний ступінь вираженості в конкретних суб'єктах [16]. Отже, в особистості може спостерігатися певний рівень і ступінь вираженості суб'єктності, причому ця міра власної суб'єктності є результатом вибору самої людини [27]. Також неоднаковим може бути рівень розвитку суб'єктності в одній особистості – як на різних етапах життя, так і в різних життєвих сферах.

Суб'єкт-об'єктне настановлення: людина як річ. У випадку суб'єкт-об'єктного настановлення інші люди, я, світ стають об'єктом споживацького, інструментального, маніпулятивного, утилітарного підходу. Основною метою стає вплив на атитюдний об'єкт, включення

його в коло власних інтересів та трансформація відповідно до своєї картини світу, своїх поглядів та інтересів [24].

Прояви суб'єкт-об'єктного соціально-психологічного настановлення дослідники розглядають як оречевлене настановлення особистості, а подібні до нього взаємопов'язані феномени – як проблему об'єктивації, відчуження та смисловтрати, проблему соціалізації та існування в соціальному “офіційному” світі, як особливість життєвої світобудови і життєву некомпетентність, як проблему екзистенційної фрустрації, ноогенного неврозу, метапатології, як наслідок депривації в дитячому і підлітковому віці [4; 18; 24; 27; 30]. Суб'єкт-об'єктне настановлення пов'язане з переживанням відчуження від інших людей, втрати смаку до життя, агедонії, бажання смерті, почуття власної непотрібності, браку відчуття свободи волі, десакарлізації життя, почуття провини [18].

На когнітивному рівні суб'єкт-об'єктне соціально-психологічне настановлення виявляється в запереченні авторитетів, суспільства, у когнітивному депресивному синдромі, інших когнітивних та духовних розладах, аномії. Неспецифічними проявами явищ, пов'язаних з оречевленим настановленням, можуть бути депресія, девіантна, нерозважлива чи акомодатійна поведінка, залежності та суїциди [10; 18]. Основними рисами людини з оречевленим настановленням є конформізм, цинізм, відособленість, агресивність, асоціальність, дратівливість, конфліктність, апатичність, кволість, хворобливість, боязкість, консерватизм, інфантилізм, нетолерантність [там само].

Е. Фромм описує “замкнене коло” екзистенційних проблем людини, безпосередньо пов'язуючи їх із ставленням до людини як до речі: 1 – втрата життєвої наснаги, прагнення свободи; 2 – втрата власної особистості на догоду технократичній цивілізації та уявному єднанню із соціальною масою, заміщення власної особистості псевдоособистістю, при цьому перетворення особистості у відображення чужих очікувань робить її нестійкою, призводить до втрати впевненості в собі, пристосування до зовнішніх умов задля заспокоєння. Однак за найменшої зміни тривога зростає, що посилює намагання пристосовуватися. Для подолання паніки, яку спричинює втрата власного “Я”, людина змушена добувати собі “Я” з безперервного визнання та схвалення інших людей; 3 – уподібнення соціальним стереотипам остаточно підпорядковує волю людини та деформує її активність, перетворюючи її на псевдоактивність; 4 – людина перетворюється на річ, механізм, її байдужість до життя зростає, і вона стає цілком конформною істотою [5; 30].

Основними чинниками формування *суб'єкт-об'єктного* соціально-психологічного настановлення щодо людини стають:

відмова від відповідальності, уникнення почуття свободи, намагання захиститися від зовнішніх ускладнень, суперечностей та проблем, вибір безпеки та стабільності на противагу небезпечності та мінливості незнайомого світу, адже в ситуаціях браку інформації, сумніву покладання на загальноприйняте слугує джерелом почуття безпеки [21]. Такий вибір спричинюють історія становлення особистості, зокрема не зовсім сприятливі соціальна ситуація розвитку та умови життя, непродуктивне розв'язання вікових криз, дисгармонійна побудова життєвого світу особистості [27; 30]. Моделі ставлення, що фіксуються в соціальних настановленнях та засвоюються дитиною в одному суспільстві, досить схожі. Прилучаючись до однієї культури, люди подібним чином відчують, мислять, діють. Ставлячись до чогось так само, як інші, виявляючи конформізм, людина переживає почуття належності, “свого”. Виявляючи інакше ставлення, аніж група, “чужий” викликає почуття загрози та переживає соціальний тиск – несхвалення, насмішки, зневагу, відторгнення іншими [21]. Таким чином людина змушена приєднуватися до більшості у своєму оточенні [27, с.204–205] або до “ще більшої більшості” – через відповідність правилам і нормам.

Неоднакове ставлення до себе в різних сферах свого життя, наприклад, ставлення до себе в професійній сфері як до суб'єкта, в особистій – як до об'єкта, свідчить про неоднорідність, суперечливість самонастановлення. Така характеристика самонастановлення пов'язана з характерною рисою сучасного світу людини, що нині активно осмислюється, – сплутаністю протилежностей – високого і низького [25], культурного розвитку і здичавіння, морального прогресу і занепаду, більшої гуманності в ставленні до інших і до себе, “олюднення” багатьох сфер життя людини і разом з тим тривання, а то й посилення процесів дегуманізації, знелюднення в дуже багатьох сферах.

Суперечливе самонастановлення, що є поєднанням суб'єктного і об'єктного настановлень однієї людини щодо різних предметів настановлення, може стосуватися різних соціальних груп чи сфер життя. Суперечливість може також виявлятися в ступені прояву власної суб'єктності в різних сферах, у гармонійності чи дисгармонійності, симетричності чи асиметричності настановлень щодо себе та інших. За спостереженням Монтеня, відмінностей у нас самих є стільки ж, скільки між нами та іншими людьми (цит. за: [9, с.61]). Суперечливу настановленість у межах однієї особистості зауважує Е. Фромм, стверджуючи, що соціальний характер людини являє собою суміш п'яти її плідних і неплодних типів, хоча один або два можуть бути домінуючими [30]. Наслідком такої суперечливості може бути також переспрямування енергії із самоздійснення на

неусвідомлювані психологічні захисти [16]. Однак наявність суперечливостей та їх визнання є запорукою дотримання основного критерію суб'єктності [2]. Отже, наявність такого внутрішнього протиріччя може бути чинником подальшого розвитку особистості, резервом внутрішньої варіативності [16, с. 92, 93], чинником розширення сфер суб'єктного самонастановлення, подолання об'єктного самонастановлення.

Висновок. Отже, існування суперечливих суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних соціально-психологічних самонастановлень є відображенням психологічної неоднорідності особистості як суб'єкта. Суперечливими можуть бути настановлення щодо різних класів соціальних суб'єктів, різних соціальних груп, різних часових локусів свого життя та щодо себе в різних сферах життєдіяльності – свого “життєбуття”.

Міра олюдненості настановлень особистості щодо своїх життєвих завдань є динамічною і зростає разом із розвитком суспільства. Дослідницький погляд на людину виявляє позитивні зрушення з точки зору відходу від “препарування” та руху в напрямку до “порозуміння” – попри наявність потужних протилежних суспільних тенденцій. Дослідження олюднення/оречевлення як суб'єкт-суб'єктного/суб'єкт-об'єктного соціально-психологічного настановлення також демонструє дрейф від дослідження поведінки до з'ясування смислів.

Соціально-психологічний зміст олюдненого та оречевленого настановлення ми досліджували через концепції взаємодії, поліфонії, вчинку, вибору, свободи, життєвої світопобудови і через концепції об'єктивації, відчуження, смисловтрати, соціалізації, конформізму, життєвої некомпетентності, “офіційного” існування, екзистенційної фрустрації, ноогенного неврозу. Визначено чинники формування олюдненого чи оречевленого настановлення: соціальні ситуації розвитку, умови життя, особливості розв'язання вікових криз, спрямованість на вибір/уникнення відповідальності, складнощів, невідомого, небезпеки, мінливості в плинному неоднозначному сучасному світі, що гостро переживається людиною як більш вільний, а проте загрозливо невизначений. У такому світі людина може знаходити бажану визначеність, стоячи на тверді готового зразка – через оречевлене настановлення – чи сходячи на хиткий, пливучий “залюднений острівць” постійного пошуку власного смислу – через оживлююче, олюднене настановлення.

Література

1. *Аанстус К.* Головна течія у психології та гуманістична альтернатива // Гуманістична психологія : у 3-х т. / упоряд. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 23–36.
2. *Абульханова-Славская К. А.* Идеальность или реальность субъекта // Субъект и личность в психологии саморегуляции : сб. науч. трудов / под ред. В. И. Морсановой. – М. – Ставрополь : Изд. ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. – С. 31–45.
3. *Адлер А.* Критические размышления о смысле жизни // А. Адлер. Наука жить : пер. с англ. и нем. – К. : Port-Royal, 1997. – С. 189–195.
4. *Бахтин М. М.* Философия языка и объективная психология // “*Argv vetus – Argv nova*” : М. М. Бахтин. – К. : Гнозис, 1999. – С. 168–182.
5. *Белан Е. А.* Психология активности в учении о человеке Эриха Фромма / Е. А. Белан // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 121–128.
6. *Березина Н. Ю.* Феноменология интерсубъективности в психотерапии / Н. Ю. Березина // Современный психоанализ : сб. науч. трудов. – К. : Ваклер, Альтпресс, 2002. – С. 99–108.
7. *Бобнева М. И.* Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 311 с.
8. *Бовуар С. де.* Друга стать : пер. з фр. : у 2-х т. / Сімона де Бовуар. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 390 с.
9. *Вандерфельс Б.* Вступ до феноменології / Б. Вандерфельс. – К. : Альтерпрес, 2002. – 176 с.
10. *Гошовський Я. О.* Особистісні детермінанти образу “Я” депривованих підлітків: концептуальна описова модель / Я. О. Гошовський // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : в 3-х т. – К. : ДОК-К, 1996. – Т. 1. – С. 268–276.
11. *Журавлев А. Л.* Психологические особенности коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Проблема субъекта в психологической науке. – М., 2000. – С. 133–151.
12. *Зажирко М. П.* До проблеми “акме” в контексті практичної психології / М. П. Зажирко // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 5. – С. 47–48.
13. *Знаков В. В.* Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 18–28.
14. *Карпіловська С. Я.* До питання смислової саморегуляції особистості / С. Я. Карпіловська // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2005. – Т. 6. – Вып. 2. – С. 130–135.
15. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.
16. *Лепіхова Л. А.* Методологічні підходи до діагностики суб’єктної

- активності / Л. А. Лепіхова // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : в 3-х т. – К. : ДОК-К, 1996. – Т. 2. – С. 90–98.
17. *Мамардашвили М.* Психологическая топология пути / М. Мамардашвили. – СПб. : Нева, 1997. – 569 с.
 18. *Осин Е. Н.* Смыслоутрата и отчуждение / Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев // Культурно-историческая психология. – 2007. – № 4. – С. 68–77.
 19. *Петровский В. А.* Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский ; Рос. открыт. ун-т. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.
 20. *Прангишвили А. С.* Проблема установки на современном уровне ее разработки грузинской психологической школой / А. С. Прангишвили // Психологические исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д. Н. Узнадзе / под. ред. А. С. Прангишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1973. – С. 10–26.
 21. *Робер М. А.* Психология индивида и группы : пер. с фр. / М. А. Робер, Ф. Тильман : предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1988. – 256 с.
 22. *Роджерс К.* Вчиться бути вільним / К. Роджерс // Гуманістична психологія : у 3-х т. / упоряд. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 36–60.
 23. *Роменець В. А.* Унікальність і відповідальність вчинку як засади його рефлексивності / В. А. Роменець // “Ars vetus – Ars nova” : М. М. Бахтин. – К. : Гнозис, 1999. – С. 7–15.
 24. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой [Электронный ресурс] / Н. И. Сарджвеладзе // Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступа : <http://psylib.ukweb.net/books/sarjv01/txt05.htm>.
 25. Соціальний ареал життя особистості. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – 400 с.
 26. *Татенко В. О.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
 27. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2005. – 376 с.
 28. *Титаренко Т. М.* Особенности функционирования жизненных притязаний как способа самоосуществления личности / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 96–104.
 29. *Узнадзе Д. Н.* Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе // Психология установки. – СПб. : Питер, 2001. – С. 5–254.
 30. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фромм ; пер. с англ. Д. Н. Дудинский. – Минск : Попурри, 1998. – 672 с.

© Крайчинська В. А.

ОСОБИСТІСНИЙ ДОСВІД: ФЕНОМЕН “ВІДПОЧАТКОВОГО ЗАПІЗНЕННЯ”

І. В. Лебединська

У статті аналізується феномен “відпочаткового запізнення” особистісного досвіду. Поняття “відпочаткове запізнення” особистісного досвіду, за версією автора, дає змогу зафіксувати розрив між досвідом, що переживається, і артикульованим досвідом. Пропонується топос розриву інтерпретувати як один із можливих шляхів смислоутворення, що провокує пошук іншого нарративу, іншої історії, інших інтерпретативних стратегій.

Ключові слова: “відпочаткове запізнення”, особистісний досвід, подія, топос розриву, шляхи смислоутворення.

В статье анализируется феномен “изначального опоздания” личного опыта. Понятие “изначальное опоздание” личного опыта, по версии автора, позволяет зафиксировать разрыв между опытом переживаемым и опытом артикулируемым. Предлагается топос разрыва интерпретировать как один из возможных путей смыслообразования, провоцирующий поиск иного нарратива, иной истории, иных интерпретативных стратегий.

Ключевые слова: “изначальное опоздание”, личностный опыт, событие, топос разрыва, пути смыслообразования.

The article discovers the phenomenon of “primary delaying” the personal experience. This notion, according to the author, allows to reveal the gap between the experience lived through and the articulated experience. It is suggested that the gap topos should be interpreted as one of possible ways of sense creating.

Key words: “primary delay”, personal experiences, events, gap topos, sense creating.

Проблема. Розуміння та інтерпретація досвіду людини, як відомо, полягають у смислопродукуванні. Набути цю здатність можна тільки в певній культурній, суспільній та життєвій ситуації, яка не тільки передує, а й уможливорює набуття досвіду розуміння та інтерпретації. Це принаймні означає, що умови, які роблять можливими розуміння та інтерпретацію досвіду, від самого початку включаються в цю людську здатність і виявляються опредметненими не тільки як результат процесу розуміння та інтерпретації, а і як стани суб’єкта, його інтерпретативні стратегії. Носіями досвіду розуміння є різного роду суспільні і культурні практики.

Мета статті полягає в презентації окремих сучасних тенденцій інтерпретації особистісного досвіду.

Феноменологічна традиція головну проблему побачила свого часу в тому, щоб “саме чистий і, так би мовити, ще німий досвід привести до чистого вираження його власного смислу” [2, с. 61].

Чому постає ця проблема? Одну з можливих відповідей на це запитання можемо відшукати у феноменології сприймання М. Мерло-Понті. Учений пише про те, що досвід реальних речей неможливо пояснити тим, що вони діють на розум: для речей єдиним способом подіяти на розум є репрезентація йому смислу, проявлення перед ним, конституювання в артикуляціях: “Відкритість мені вимірюється тим, що я можу про це сказати” [там само, с. 73]. Тобто між досвідом пережитим і досвідом вираженим існує, говорячи словами Ж. Деріда, “відпочаткове запізнення”. Досвід виражений завжди вторинний, він є дискурсом про досвід: “...до-предикативне ніколи не може бути відновленим таким, яким воно існувало у своїй німій чистоті до того, як було експлікованим... Якщо “вираз”, за допомогою якого про цей досвід ішлося в дискурсі, є вираженням смислу цього досвіду, тоді він є вираженням цього самого досвіду. Дискурс примушує бути вираженим лише те, що як імпліцитно німе вже утримувалося всередині” [там само, с. 63].

Як вважає французький дослідник В. Декомб, поняття “відпочаткове запізнення” досвіду є парадоксальним, проте й необхідним: “...початок треба розуміти як репетицію прем'єри в театральному сенсі цих слів: публічне відтворення першої вистави... Таким чином первісним є якраз ні-початок... На початку – вистава, а отже, не існує навіть репрезентації, оскільки презентація ніколи не мала місця. Оригінал вже є копією” [там само, с. 140].

Одну з можливих версій інтерпретації феномена “відпочаткового запізнення” досвіду дає і М. Мамардашвілі. Дослідник пояснює його надлишковістю нашого духовного життя, зумовленою безкінечністю його інтерпретацій. Поняття і смисли, якими пронизане ментальне життя людини, начебто і мають розмірність індивідуальної свідомості, проте є надлишковими щодо індивідуального досвіду: “У цій розмірності ми запізнюємося щодо самих себе... Приміром, є такий термін “добрість”. Ви не можете слову або уявленню “добрість” надати сенсу в рамках умов і меж нашого життя. Тому що якщо ви мусите добрість визначити тільки в межах умов свого життя, то вона не має сенсу. Це безумовний факт... Пруст говорить, що в межах нашого життя немає ніяких підстав навіть для того, щоб бути просто ввічливим. Якщо все вичерпане в межах життя, то немає ніякого сенсу

безкінечно повторювати й домагатися досконалості...” – розмірковує М. Мамардашвілі [5, с. 58].

Надлишковість ступенів свободи, як відомо, є неодмінною умовою людської дії, вчинку, будь-якого ментального акту і навіть однозначності сприйняття. На що, наприклад, звертають увагу історики мистецтва, коли пов’язують сплески творчої фантазії з надлишковістю колективних переживань.

Незбіг людини із самою собою, за висловом М. Бахтіна, у досвіді самоосмислення, непрозорість, фрагментарність і мозаїчність її/його культурного досвіду породжують проблему інтерпретації і розуміння, яка стає предметом дослідження цілої низки неklasичних і постнеklasичних методологій.

Чим цікавий феномен “відпочаткового запізнення” з погляду інтерпретації та розуміння особистісного досвіду?

Розрив між досвідом, що переживається, і досвідом, який артикулюється, дістав у гуманітарному дискурсі визначення – “інстанції” у З. Фрейда, “тріщини” – у Ж.-П. Сартра, “складки” або “нервюри” – у Ж. Дельоза, “розлому” – у С. Жижека, “пролому” – у Ж. Женетт.

Тут, у цій “щілині”, виникають “перетворені форми свідомості, створюються ментальні квазіпредмети, здатні надбудовуватися один над одним, нарощувати значення, ставати автономними утвореннями свідомості, які являють собою кінцеву точку відліку, а насправді є вираженням чогось-іншого”, – пише М. Мамардашвілі [4, с. 44].

Стомлений європейський метафізичний розум саме в цьому часі/просторі розмістив топос свободи, випадковості та подієвості як особливих модусів існування психічного. На роль випадкового у житті людини звертав увагу Мерло-Понті. У “Феноменології сприйняття” він висловив думку про те, що в плоті випадкового начебто існує певна структура, щось на кшталт сценарію, який не тільки не перешкоджає багатству інтерпретацій, а, навпаки, складає їхні глибинні засади, перетворюючи подію в тривалу тему історичного життя.

Р. Рорті звертає увагу на роль випадкового як каталізатора в драматизації людського життя: “Усе, починаючи зі звуку слова, кольору листя і закінчуючи відчуттям шматочка шкіри, може, як показав нам З. Фрейд, сприяти драматизації і кристалізації почуття самоідентичності людської істоти. Тому що будь-яка річ такого роду в індивідуальному житті може відігравати роль, яка, на думку філософів, могла б або принаймні мала б бути зіграною лише речами універсальними та загальними. Вона може уособлювати сліпий відбиток, який ми бачимо на всьому, що робимо. Будь-яка констеляція подібних речей, що здається довільною, може задавати тональність життя. Будь-яка така констеляція може сформувану безумовну

заповідь, служінню якій може бути присвячено життя; ця заповідь не буде менш безумовною від того, що вона може бути зрозумілою щонайбільше тільки одній людині” [8, р. 37].

Усвідомлення ролі довільного, ролі випадку в науці, які інтерпретуються як вияв свободи, “чуттєво-зрозумілий і м’яко-пестливий анархізм буття”, “як бажана радість хаосу, безпринципно-анархічна стихійність” (О. Лосєв), підштовхнуло дослідників спрямувати свої зусилля на аналіз феноменів розриву, меж, порогів, які М. Фуко називає найрадикальнішими тактами історії.

Подіями, що розривають звичний плин речей, руйнують сталий життєвий порядок, вважають, як відомо, граничні стани, які переживає людина: народження, смерть, материнство, ерос, сон, сп’яніння. “До них належать також такі феномени розриву, як революція, відокремлення частини держави або конверсія, коли життєві форми стикаються одна з одною або відокремлюються одна від одної без того, щоб всеосяжний порядок регулював цей перехід”, – вважає Б. Вальденфельс [1, с. 29]. С. Жижек називає радикальним розривом ланцюга причинності “ризик свободи”. Текстовий аналіз маркує розриви порожнечою, неповнотою, прогалинами, які дістали визначення семантичних лакун. Це так званий подієвий ряд творчого процесу. До нього належать апокрифічна культура, сміхові і карнавальні традиції, у структурах яких записано “бентежність і неспокій”; так зване маргінальне мистецтво – плани, щоденники, нотатки, чернетки, тобто все те, що утворює периферію творчого процесу, його подієвий ряд.

Розрив, межу, поріг можна інтерпретувати і як опір матеріалу, що аналізується, як незбіг інтерпретативних стратегій дослідника і власної “логіки” матеріалу. Психоаналітична традиція, приміром, опір інтерпретує як протидію перетворенню несвідомих процесів у свідомі, як опір інтерпретаціям аналітика, як утаємниченість і захист. У психотерапевтичному дискурсі такими показниками (транскриптами) можуть бути мовчання, помилка на письмі чи на слові, паузи, зняковіння, за якими, як вважають, приховується інша, суто індивідуальна (частіше за все конфліктна), психічна реальність.

Східні художня практика та естетика, які традиційно орієнтувалися на цілісність сприймання та відображення, уже дуже давно усвідомили семантичну значущість у віршах – паузи, у живопису – плями, у сценічному мистецтві – жесту. “Порожняво-біле” (кун бай) у чанській школі поезії та живопису важить більше, ніж саме зображення. У східному театрі кожний жест актора несе величезне навантаження, має своє точне виконання і власне значення, а отже,

трансляється, ідентифікується і сприймається, додатково підтримуючи специфічні риси східної культури, культури “натяку”.

Фактично це виявлення місця зіткнення різних позицій, місце розрізнення, розбіжності, інакшості. Це те місце, з якого можна починати пошук – діалог. Місця розривів генерують проблему, лаштують переходи, створюють парадоксальні ситуації, які потребують, приміром, деконструкції наративу. Опір матеріалу, парадокс не є проблемою буття – це проблема інтерпретатора, його/її мови, дискурсивних можливостей, бачення проблеми. Коли загинув американський космічний корабель *Discavery*, головним експертом із з’ясування причин його загибелі було призначено всесвітньовідомого фізика Р. Фейнмана. Висновок, зроблений ученим, приголомшив: до загибелі корабля призвели комунікативні розриви між численними технічними службами, що обслуговували його роботу.

Очевидно, що розриви, межі, пороги не становили б такого наукового інтересу, якби вони не ініціювали виникнення чогось іншого, якоїсь іншої реальності, не запускали в дію якісь дуже важливі для подальшого плину подій механізми. Дестабілізація дискурсу, розриви, вважають сучасні дослідники, мають бути предметом особливої уваги. На думку В. Вельша, Р. Барта, особливо на цьому наполягають фахівці з кризового менеджменту, прихильники ідей синергетики, адже такі ситуації провокують запуск механізмів смислоутворення і відкривають шляхи до інтерпретації автентичності явища, події, історії – *story*.

Інтерпретуючи життєвий досвід людини як процес смислопродукування, ми закономірно намагаємося зрозуміти природу смислу. Як іронічно зауважують окремі дослідники, категорії “цінність” і “смісл”, безумовно, певним чином стосуються до психіки, проте їх важко віднести до власне психічних феноменів. Вони не локалізуються ні на полюсі об’єкта, ні на полюсі суб’єкта. Сучасні психологічні дослідження схильні спершу звертати увагу на їхній трансгресивний характер, тобто межовий спосіб існування – на межі психіки і культури (В. Клочко). Рефлексивні процедури, спроби раціоналізації лише поширюють сферу абсурду і спричиняють шок від неможливості збагнути, приміром, вчинок самопожертви. Єдиним його смислом, головним особистісним ресурсом здійснення виявляється його психологічний смісл, тотожність якого “гарантується тільки безперервністю певних означуваних (поняття “Бог”, “світ”...) у порядку мови, оскільки згортає значення, які мають ще самі згорнутися в порядки мови... Ось чому остання можливість, напевно, полягає в тому, щоб ототожнити смісл із сигніфікацією” [3, с. 36–37].

Адже значення – це вимовлені, пророблені, інтоновані (Н. Автономова) структури, що фундуєть символічні структури свідомості і підтримують її історичну тривалість, спадковість або те, що П. Рікер називає відстежуваністю (англ. – followability). Проте в цьому якраз і полягав парадокс Л. Керола, зауважує Ж. Дельоз: значення ніколи не відіграє ролі останньої засади, оскільки саме неминуче залежить від денотації.

Ідея ця не нова. Згадаймо М. Бахтіна: “У людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, дивлячись у себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого”. Згадаймо і Л. Виготського, який розглядав становлення психічних процесів як перехід до нового принципу їх породження. У традиції культурно-історичної психології Б. Ельконін назвав цей феномен об’єктом психології розвитку, або “особливою реальністю переходу”. (У деяких сучасних дослідників (Є. Климов) термін “розвиток” викликає заперечення. Він асоціюється із завищеною оцінкою спонтанності, або навпаки – при спробі врахувати цей відтінок і замінити його поняттям “формування”, посилюється момент нав’язування владних стратегій. Тому більш прийнятним видається використання поняття “становлення”. Цей термін пов’язаний із філософською традицією – і перш за все з гегелівською, знімає всі інші визначення – “розвиток”, “формування” та “самопобудова”. Загалом, ідею становлення вважають апофеозом постнекласичної науки (В. Ключко)).

Думка, що топоси породження смислових подієвостей не локалізуються в індивідуальній психіці, а визрівають на перетині із зовнішнім простором, тобто з контексту, не останню роль в артикуляції якої відіграв К. Леві-Стросс, стала фактично одним із головних мотивів повороту європейської науки від структуралізму до постструктуралізму. Повороту, який змістив акценти пошуку з феномена фіксованої структури як “форми культурного наслідування” (П. Рікер) на шляхи смислоутворення та смислопродукування, де шлях – “особливий час і особлива онтологічна реальність” (К. Абульханова).

Сучасні дослідники розглядають досвід як процес, у якому немовби “упакований, колапсований” (М. Мамардашвілі) життєвий шлях людини і завдяки якому вона набуває здатності в будь-яку мить орієнтуватися більш-менш успішно у світі і в самій собі. Проте, зауважує М. Мамардашвілі, “коли ми починаємо сприймати, завжди вже пізно. Насправді ми сприймаємо не речі, не предмети, а сприймаємо предмети в термінах і у світлі їхніх назв. Сприймання, що розпочалося, має справу з готовим світом, або, що те ж саме, – з мертвим світом... мертвий світ є світом редукованим, світом, у якому

“завжди вже пізно”... Коли ми почали сприймати – усе вже трапилось, а в тому, що трапилось, уже спаковані або колапсовані шляхи, що привели до того, що трапилось. Як у шоках Альбертини... Для цього треба редукувати редукцію, провести другу редукцію, яка пожвавить сам феномен, що говорить сам за себе” [5, с. 305].

Використання метафори шляху для інтерпретації феномена досвіду дає змогу зримо висвітлити особливості його становлення. Цікаво, що поняття “поворот” дістало у М. Гайдеггера назву “Kehre”, що означає особливу процедуру заглиблення у свої витoki, поворот як повернення, яке слугує передумовою просування і є необхідним моментом руху, щоб досягти якісно нового зростання. Словом *Kehre* в німецькій мові називають місце, де серпантин гірської дороги майже повертає назад, щоб ближче дістатися до перевалу. Це може означати, безумовно, і поворот руху думки, поворот, який передбачає співвіднесення з власним досвідом – як орієнтиром і мірою. Відомо, яку роль у феноменології, що завжди проявляла чутливість до просторових метафор, відіграє поняття обрїю; як його обігрують трансперсональні психологи і яку роль відіграє метафора “межі Его” в постмодернізмі та гештальтпсихології.

Якщо смисл не існує ні в речах, ні в розумі, якщо в нього немає ні фізичної, ні ментальної форми існування, то як він узагалі можливий? – запитує Ж. Дельоз. Формою фіксації смислу стає *подія*, яку дослідники (В. Барабанщиков, О. Кронік, Н. Чепелева, Б. Ельконін) інтерпретують як форму фіксації активності суб’єкта [6; 7]. Особливий статус події, її суголосність буттю, одночасне існування в часі, просторі і разом з тим поза простором і поза часом тільки шляхом умовиводу (Б. Расел), дає змогу говорити про перцептивно-символічну форму її існування (Ж. Дельоз).

У такому контексті смисл стає подією. “Смисл не зливається ні з реченням, ні з розміщенням речей або якістю, яку дане речення означає. Він є межею між реченням і речами. Це саме той *aliquid*, який володіє одразу і над-буттям, і завзятістю, тобто тим мінімумом буття, яке породжує завзятість. Саме тому смисл і є “подія” за умови, що подія не змішується зі своїм просторово-часовим здійсненням у стані речей. Отже, ми тепер не будемо запитувати, у чому смисл події: подія – це і є смисл як такий” [3, с. 42].

Для позначення поняття ідеальної події Ж. Дельоз вводить термін “сингулярність” – “місце космогенези”, “точка поза вимірами”, “проміжок між вимірами”, “певне очікування події”. (Згадаймо “передрозуміння” Г. Гадамера, “цільове поле” М. Мамардашвілі, “особистісне знання” М. Полані). І. Пригожин інтерпретує ці ідеї як

пафос синергетики, яка змістила акценти з принципу детерміністського розвитку на самоконструювання і самопобудову.

Ідея “відпочаткового запізнення” особистісного досвіду, його подієвої опосередкованості дає змогу зробити припущення: досвід існує тому, що теперішнє запізнюється щодо самого себе. А отже, відкриває шлях свободі інтерпретацій.

Висновки:

1. Однією з характеристик особистісного досвіду є феномен “відпочаткового запізнення”. Введення поняття “відпочаткове запізнення” дає можливість зафіксувати розрив між досвідом, що переживається, і артикульованим досвідом.

2. Топос розриву можна інтерпретувати як один із можливих шляхів смислоутворення – шлях, який провокує пошук іншого наративу, іншої історії, інших інтерпретативних стратегій.

Література

1. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс ; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К. : ППС, 2002, 2004. – 206 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
2. *Декомб В.* Современная французская философия : [сборник] / Винсент Декомб ; [пер. с фр. Л. Никифоровой]. – М. : Весь мир, 2000. – 344 с.
3. *Делез Ж.* Логика смысла / Жиль Делез ; [пер. с фр. Я. Свирского]. – М. : Раритет ; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 480 с.
4. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности / Мераб Константинович Мамардашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 81 с.
5. *Мамардашвили М.* Лекции о Прусте (психологическая топология пути) / Мераб Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 547 с.
6. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду : монографія / [за ред. Н. В. Чепелевої]. – К. : Пед. думка, 2008. – 256 с.
7. Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / [отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский]. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – 344 с.
8. *Rorty R.* Contingency, irony and solidarity / Richard Rorty. – Cambridge University Press, 1989. – 201 p.

© Лебединська І. В.

СЕМАНТИКА РИТУАЛІЗОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПРОСТОРИ МОДИ

С. Д. Литвин-Кіндратюк

У статті проаналізовано ритуалізовані форми поведінки особистості у просторі моди як похідні від саморефлексії колективного суб'єкта. На основі психолого-історичної реконструкції визначено етапи ритуалізації поведінки в системі моди з урахуванням панівного типу раціональності та конструювання провідних у межах даної ментальності видів нарративної компетентності.

Ключові слова: ритуал, ритуалізована поведінка, стереотипи моди, нарративна компетентність, тип раціональності.

В статье проанализированы ритуализированные формы поведения личности в пространстве моды в качестве производных от саморефлексии коллективного субъекта. На основании психолого-исторической реконструкции определены этапы ритуализации поведения в системе моды с учетом господствующего типа рациональности и конструирования ведущих в рамках данной ментальности видов нарративной компетентности.

Ключевые слова: ритуал, ритуализированное поведение, миф, стереотипы моды, нарративная компетентность, тип рациональности.

In the article are analyzed ritualized forms of a personality behavior in the space of fashion as derived by self-reflection group of subject. On the basis of psychology-history reconstructions determined stages of ritualization of behavior in the fashion system with failing into account of dominating type of rationality and constructions guiding to frames of given mentality types an narrative competence.

Key words: ritual, ritualized behavior, myth, fashion stereotypes, narrative competence, type of rationality.

Проблема. Пріоритетною складовою соціальної поведінки особистості в добу модерну і постмодерну стає детрадиціоналізований варіант цієї поведінки, зорієнтований на мінливі стереотипи моди. Нині він представлений не лише у формі повсякчас нових престижних стратегій споживання й естетизації повсякденного життя, а й претендує на статус цілісних стилів життя, що стали прикметною ознакою способу життя мешканців великих міст та мегаполісів [11, 21].

Відомий дослідник проблем соціології й історії моди, автор книги “Імперія ефемерного” Жіль Липовецький слушно зауважує: “Головне явище в наших суспільствах... – це надзвичайно широке

узагальнення функції моди, її поширення на колись чужі для неї сфери, виникнення суспільства, реструктуризованого згори донизу спокусами та ефемерними сутностями, самою логікою моди... Мода перестає бути естетичною втіхою, декоративним додатком до колективного життя, вона тепер – замок його склепіння. Мода в структурному плані завершила свій історичний розвиток, вона досягла своєї могутності, вона змогла перебудувати все суспільство за своїм зразком і подобою” [24, с. 14–15].

Meta stammi: розглянути ритуалізовані форми поведінки індивіда; визначити етапи ритуалізації поведінки в системі моди, враховуючи панівний тип раціональності.

Оскільки домінування цінностей і взірців моди в умовах інтенсифікації соціальних процесів та панування масової культури стає дедалі більш очевидним, її дослідження здійснюються одночасно в різних вимірах: історичному, соціокультурному, соціально-психологічному тощо. Якщо в добу модерну особистість опинилася “в полоні” модних захоплень, під впливом її різноманітних віянь, завдячуючи їй при цьому своєю індивідуальністю й новаторською неповторністю, то постмодерна особистість дещо по-іншому ставиться до модних настанов і стереотипів. Постмодерна особистість, зазначає Т. Титаренко, відчуває на собі активну культурну експансію, вона контекстуальна й поліфонічна, колажна, лінгвістично контекстуальна [19, с. 13], а тому, думається, виявляючи інтерес як до інноваційності, так і до традиційності в поведінці, прагне рефлексувати феномени моди у всій повноті її функцій, балансує між модою і “антимодою”, визнаючи її всесильність і пропонуючи власні рецепти “модної девіації”.

На часі розроблення спеціальної теорії моди, істотний внесок у становлення якої здійснюють окремі концепції моди (автократичні, мотиваційні, подієві, еволюційні, соціально-економічної поведінки, багатofакторні тощо) [13], які, спираючись на оригінальні корпуси понять, дедалі повніше описують феноменологію моди й модної поведінки особистості, визначають її функції (комунікативну, інноваційну, соціалізаційну, престижну, створення й підтримки одноманітності й різноманітності в культурних взірцях, актуалізації культурних традицій тощо) [13; 16], аналізують складові й специфічні особливості модних практик та набутого в такий спосіб життєвого досвіду [10] тощо.

Особливо суперечливо представлені в сучасній літературі класифікації функцій моди, що свідчить про різне тлумачення самої сутності моди, її структури (Р. Барт [2], А. Гофман [6], М. Кілошенко

[13] та ін.). Так, А. Гофман, спираючись на ідеї Р. Барта, намагається створити багатофакторну концепцію моди й трактує моду як одну з форм, один з механізмів соціальної регуляції й саморегуляції людської поведінки, індивідуальної, групової, масової [6, с. 11]. Розроблена ним теоретична модель моди включає модні стандарти, модні об'єкти, знаки та цінності моди, а також поведінку учасників моди, орієнтовану на зазначені компоненти [там само, с. 13-15]. Наголошуючи на пріоритеті ціннісного аспекту моди, на протигагу нормативному, дослідник виокремлює три ціннісних рівні моди (аситуативний ціннісний аспект стандартів й об'єктів моди, ситуативні денотативно-зовнішні цінності та позаситуативні атрибутивно-внутрішні цінності) [там само, с. 18-19].

Найбільш повно моду як системне явище, що відповідає світобаченню модерної та новоявленої постмодерної особистості, проаналізовано в праці Р. Барта “Система моди”. В ній у 70–80-х роках минулого століття було реалізовано оригінальний семіологічний проект вивчення моди, оскільки предмет його дослідження, наголошує автор, – “структурний аналіз жіночого одягу, як він описується нині в модних журналах” [2], тобто йдеться не про реальну моду, яку носять, а моду письмову, яку описують. Побудувавши двокомпонентну модель системи моди, Р. Барт зазначає, що найперше мода являє собою аристократичну модель, як джерело її престижу, але “нині на цю модель діють потужні сили демократизації; у країнах Заходу мода стає дедалі більш масовим феноменом, власне настільки, наскільки вона споживається засобами багатотиражних видань (звідси й важлива роль і своєрідна автономія моди-опису)” [2, с. 323-324].

Отже, у межах семіотичного підходу до розуміння сутності моди зауважується значення фіксованих форм поведінки, які лежать в основі стереотипів досвіду в цій царині, його розуміння й інтерпретації, “престижної аристократизації” моди, що приводить до протиставлення моди і звичаю, моди і ритуалу за рахунок переоцінки її інноваційного характеру, повсякчасної орієнтації на новизну. Так, Ж. Бодрійяр зазначає, що мода не має нічого спільного з ритуальним порядком, ...навіпаки, мода становить осердя цілої модерності ... в тих аспектах моди, що видаються найближчими до ритуалу, – мода як видовисько, як свято, як марнування, – їхня різниця виступає ще дужче...” [3, с. 148].

Водночас, на думку інших учених, ритуали здійснюються скрізь, де є символічні системи, що регулюють сприймання світу людиною і поведінку її в цьому світі [23, с. 180]. Тому символічна за своєю сутністю модна поведінка є різновидом ритуальної поведінки, проте не традиційно-звичаєвої, а індивідуалізованої, і її слід визначити

як дифузну ритуалізовану поведінку. З огляду на те, що ритуал є обов'язковою складовою всіх відомих релігійних форм, в етнографії, культурній антропології, релігієзнавстві, соціології, соціальній психології накопичено значний обсяг фактичного матеріалу щодо видів і типів ритуалів. Проте природа релігійного ритуалу, як і ритуалу загалом, зауважує А. Сафронов, залишається недостатньо зрозумілою й вивченою [18].

Нині ритуал і ритуальну поведінку вивчають у площині різних концептуальних підходів (етнографічного, соціологічного, соціально-психологічного, семіотичного та ін.), що дає підстави визначати ритуал як символічну форму поведінки [1, с. 16-17], яка використовує символ для збереження й трансляції стрижневих цінностей, підтримання соціальних зв'язків у групах. Обґрунтовуючи основні положення теорії вчинку, В. Роменець розглядав ритуал у тісному зв'язку з міфологічною психологією, яка виявляє себе через низку різноманітних значень, котрі є не лише суб'єктивними породженнями віри, а й мають опору у відповідних ритуалах [17, с. 126]. На його думку, ритуал є практичним подоланням принципів фаталістичної зумовленості подій та магічної сваволі, адже він реально організує й нормує поведінку людини [там само, с. 127].

Труднощі дослідження ритуалів і різних форм ритуалізованої поведінки в соціально-психологічному аспекті пов'язані, на нашу думку, з недостатньою категоріальною озброєністю дослідників у цій царині, де панують поняття, що розкривають насамперед психологічну структуру особистості, не враховуючи сповна її соціокультурну детермінацію на макрорівні та здатність до самоконструювання на мікрорівні. У пригоді тут може стати категорія колективного суб'єкта, яка нині плідно розробляється в межах суб'єктного підходу. Так, у дослідженнях А. Журавльова визначено основні ознаки, рівні й психологічні типи колективного суб'єкта [9]. Особливий інтерес становлять виокремлені дослідником рівні, які визначаються на основі конфігурації й домінування тих чи інших ознак (рівні взаємопов'язаності і взаємозалежності, спільної активності і саморефлексивності) [там само, с. 76-77]. У своїх працях В. Васютинський обґрунтовує принципи інтеракційно-феноменологічного бачення психологічних джерел колективної суб'єктності з урахуванням її рівнів (інтеракційність, колективне опосередкування, спільно-взаємна феноменологічність тощо) [4, с. 46].

Виходячи з методологічної плідності взаємозбагачення суб'єктного, психосоціального та герменевтичного підходів, які на даний час постають як найбільш потужні напрями в соціальній психології, можна припустити, що саморефлексивний рівень

колективного суб'єкта, який забезпечує становлення колективної ідентичності, включає такі структурні компоненти: 1) предмет колективної рефлексії, змістом якого є соціальні уявлення; 2) мотиви колективної рефлексії, в основі яких лежать потреби життєзабезпечення та життєздатності спільноти; 3) рефлексивні дії колективного суб'єкта як стереотипні стратегії-дійства (ритуали) спільного переживання зазначених соціальних уявлень “тут-і-тепер”.

Провідні, найбільш значущі для життєздатності групи соціальні уявлення, які є змістом предмета рефлексії великої групи як групового суб'єкта, сакралізуються і виступають як міфологічні уявлення. Останнє передбачає уточнення поняття “міф” у даному контексті. З погляду макropsихологічного аналізу засадничі соціальні уявлення групового суб'єкта (міфи) як предмет його саморефлексії та його рефлексивні дії (ритуальні практики) тісно пов'язані. На це вказують у своїх працях відомі дослідники міфів О. Лосев і М. Еліаде. Так, остаточно діалектична формула міфу, за О. Лосевим, є: “у словах дана чудесна особистісна історія” [14, с. 169], “розгорнуте магічне ім'я” [там само, с. 170]. Від серцевини, від ядра міфу, тобто від його поняття, учений пропонує перейти до реального аналізу реальних типів міфів, їх класифікації, яка спирається на структуру абсолютної і відносної міфології (остання також передбачає звернення до поняття “ритуал”).

За М. Еліаде, міф розповідає про діяння надприродних істот і прояви їхньої могутності, він стає моделлю для наслідування за будь-яких проявів людської активності, оскільки його функція полягає в тому, щоб надати ці моделі під час здійснення обрядів і взагалі будь-яких значущих дій, що особливо важливо враховувати у розумінні людини в архаїчних і традиційних суспільствах [7, с. 12-14]. Разом з тим міф як чудесна історія є оповідним наративом. Зі зміною соціокультурних та екосоціальних умов існування групи він, випадаючи з поля зору колективної саморефлексії, десакралізується, але побутує і надалі, зберігається в колективній пам'яті, іноді перетворюється на казку. У процесі міжгенераційної передачі соціокультурного досвіду він здатен збагачувати досвід членів групи, потребує від них розуміння та інтерпретації та засвідчує свою минулу причетність до певних ритуальних практик. Це зумовлює виникнення нових і нових конфігурацій так званих первинних міфів з ритуалізованими практиками, а також вторинних міфів з надалі видозміненими (ритуалізованими дифузними) практиками, що так само вимагає від особистості розвитку певного типу наративної компетентності в цій царині. Спираючись на запропоновані в працях Н. Чепелевої положення щодо сутності особистості в контексті

психогерменевтичних досліджень, що базуються на постнекласичній методології, пропонуємо трактувати наративну компетентність як своєрідну здатність особистості в межах даної ментальності не лише адекватно розуміти та інтерпретувати наративи, а й здійснювати наративні практики [22, с. 21].

Розглянемо етапи розгортання ритуалізованих форм поведінки в історії моди, спираючись на такі критерії: 1) характер розуміння та інтерпретації модних взірців та їх пов'язаність із певними ритуальними практиками; 2) співвідношення безпосереднього й опосередкованого спілкування; 3) особливості наративної компетентності особистості. Спробуємо здійснити психолого-історичну реконструкцію в цьому аспекті, взявши за основу світлини одягу доби Середньовіччя й Ренесансу, картини художників (портрети), взірці українських модних журналів початку ХХ ст. (30-ті роки) та сучасні модні часописи.

Перший етап (традиційна раціональність). Панування міфу за доби ранніх аграрних цивілізацій (Стародавній Єгипет, Шумер, Вавилонія) та античності (Стародавній Греція та Рим) як чудесної історії, яка конструюється групою в умовах безпосереднього спілкування, що передбачає оволодіння її членами певною міфологічною компетентністю, яку варто позначити як міфологічно-наративну. Мода як ритуалізована форма поведінки перебуває в зародковій стадії, хоча виявляється фрагментарно, оскільки пов'язана в основному з оформленням зовнішності (одяг, прикраси). Функції моди майже не розгорнуті, переважають цінності престижу. З виникненням християнства провідною для особистості стає вже не міфологічно-наративна, а швидше канонічно-наративна компетентність, що передбачає знання й тлумачення священних текстів.

Другий етап (рання класична раціональність). У добу Відродження та Новий час, а згодом і Просвітництва значного поширення набуває світська книга, яка збагачує безпосереднє спілкування аристократів і міщан. Винайдення книгодрукування створює в Західній Європі сприятливі умови для швидкого становлення читацької наративної компетентності як домінуючого з-поміж попередньо названих її видів, які, проте, не зникають. Поцінування індивідуальності й творчості поєднується з більш жорстким соціальним контролем особистості (Н. Еліас) [8], особливо це стосується її поведінки в побуті, а також розквітом ритуалізованих форм поведінки у вузьких аристократичних колах, саме які й починають плекати моду в найвитонченіших її формах.

Третій етап (висока класична раціональність). Масовізація моди як інновації в добу модерну. На цьому етапі світ моди

структурується за взірцем світу мистецтва: творці, публіка, мистецькомодне середовище, експерти. На тлі розквіту читацько-нарративної компетентності в центрі уваги переважно читачок постає феномен модного журналу, який починає конструювати вже не лише їхній зовнішній вигляд, а й спосіб життя. Ось як описується світ моди в часописі, який виходив у Львові в 30-х роках ХХ ст.: “У великих салонах складається колекція з кількох соток різних моделей, причому манекінів буває п’ять, десять, або п’ятнадцять. Таким чином, на кожну дівчину-манекіна припадає двадцять, тридцять, або сорок суконь, які спеціально шиються на їх міру і у яких вони опісля виступають перед покуцями. Впроваджуючи у світ нову моду, значить створювати нову колекцію, показуючи її опісля публіці. Перший, повний відповідальності день, в якому манекіни моднярських салонів дефілюють з новими моделями перед публікою, – проходить неначе театральна прем’єра. За кулісами, в убиральнях панує нервово гарячковий настрій. На салі снуються представники преси, рисівники, всі вони роблять записки до статей, відрисовують моделі для своїх часописів. Представниці великих моднярських фірм з’їзджаються зі всіх сторін світу, багаті розкішно одягнені, вибирають, осуджують, хвалять. Тут же роблять замовлення, які виконуються продовж двох-трьох тижнів, і опісля нові моделі їздять до Мадриду, Відня, Сіднею і т.д. Мода поширюється на весь світ...”[5, с. 5].

Четвертий етап (зріла класична раціональність). У постмодерному суспільстві відбувається стрімка віртуалізація моди й модного життя на тлі панування нарративно-комунікативної компетентності як здатності до реалізації різноманітних нарративних практик. Постмодерна особистість прагне не лише користуватися модними брендами, а й обирати той чи інший стиль життя, які ніби є гормонами росту для найвіддаленіших паростків її ризомоподібної структури (Т. Титаренко) [19]. Приміром, у Японії в умовах стрімкої детрадиціоналізації суспільства сучасна мода набула надзвичайної виразності й розмаїтості форм та значущості впливу, що свідчить про різку зміну структури особистості японців і вимагає спеціальних досліджень [20].

Висновок. Отже, аналіз семантики ритуалізованих форм поведінки в просторі моди розкриває сутність моди як дифузної форми ритуалізованої поведінки, що є похідною від давніх ритуальних практик, та засвідчує тісний зв’язок посилення впливу моди-опису на особистість у постмодерному суспільстві з трансформаціями змісту її нарративної компетентності.

Література

1. *Байбурин А. К.* Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 243 с.
2. *Барт Р.* Система моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт ; пер. с фр., вступ. ст. и сост. С. Н. Зенкина. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2004. – 512 с.
3. *Бодріяр Ж.* Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр ; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів : Кальварія, 2004. – 376 с.
4. *Васютинський В. О.* Інтеракційно-феноменологічні параметри функціонування колективних суб'єктів / В. О. Васютинський // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім Т. Г. Шевченка. Вип. 41. Серія: Психологічні науки : зб. наук. праць : у 2-х т. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Т. 1. – С. 43–47.
5. Велика містерія // Неділя. – 1933. – 3 вересня. – С. 5.
6. *Гофман А. Б.* Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / А. Б. Гофман. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
7. *Элиаде М.* Аспекты мифа / М. Элиаде ; пер. с фр. – М. : Академ. проект, 2000. – 222 с.
8. *Элиас Н.* О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Т. 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Н. Элиас. – М. : СПб. : Унив. книга, 2001. – 382 с.
9. *Журавлев А. Л.* Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы / А. Л. Журавлев // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 5. – С. 72–81.
10. *Зиммель Г.* Избранные работы / Г. Зиммель. – К. : Ника-Центр, 2006. – 440 с.
11. *Злобіна О. Г.* Стиль життя і соціальні типи особистості / О. Г. Злобіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 186–187.
12. *Емельянова Т. П.* Концепция социальных представлений и дискурсивная психология / Т. П. Емельянова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 5. – С. 16–25.
13. *Килошенко М. И.* Психология моды : учеб. пособ. для вузов / М. И. Килошенко. – М. : Оникс, 2006. – 320 с.
14. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 22–186.
15. *Московичи С.* Машина, творящая богов : пер. с фр. / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
16. *Орлов Р. С.* Деякі особливості художньої культури Києва у Х ст. / Р. С. Орлов // Археологія Києва. Дослідження і матеріали : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 18–22.
17. *Роменець В. А.* Історія психології Стародавнього світу і Середніх віків / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1983. – 415 с.
18. *Сафронов А. Г.* Психология религии : монография / А. Г. Сафронов – К. : Ника-Центр, 2002. – 224 с.

19. *Титаренко Т. М.* Постмодерна особистість в динаміці самоконструювання / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 5–14.
20. *Хіросі Нарумі.* Особливості японської моди / Хіросі Нарумі // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 1. – С. 40–44.
21. *Шульга М.* Евристичний потенціал категорії “стиль життя особистості” / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 177–180.
22. *Чепелева Н. В.* Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 15–24.
23. *Юрій М. Ф.* Соціологія культури : навч. посіб. / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2006. – 302 с.
24. *Lipovetsky G.* L'Empire de l'ephemere: La mode et son destin dans les societes modernes / G. Lipovetsky. – Paris : NRF-Callimard, 1987. – 345 p.

© Литвин-Кіндратюк С. Д.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ НА СТУДЕНТСЬКУ МОЛОДЬ

Н. Ф. Литовченко, А. О. Александрова

Ідеться про один із найважливіших та найвпливовіших інструментів проведення політичних кампаній – політичну рекламу, що надає суб'єктам політичного процесу широкі можливості для маніпулювання свідомістю електорату. Зазначається, що свій політичний вибір значна кількість населення, у тому числі й молоді люди, студенти, здійснює не на основі раціональної оцінки програм окремих політичних партій та їхніх лідерів або їхніх рішень чи професійної діяльності, а на емоційному рівні, на основі сформованих вражень, співвідношення симпатій-антипатій, ступеня довіри-недовіри до певних осіб та організацій. Розглядаються основні особливості відображення політичної реклами у свідомості студентської молоді.

Ключові слова: політична реклама, політичне маніпулювання, компоненти рекламного впливу.

Речь идет об одном из важнейших и самых влиятельных инструментов проведения политических кампаний – политической рекламе, предоставляющей субъектам политического процесса широкие возможности для манипулирования сознанием электората. Отмечается, что свой политический выбор значительное количество населения, в том числе и молодые люди, студенты, чаще всего осуществляет не на основе

рациональной оценки программ отдельных политических партий и их лидеров или их решений и профессиональной деятельности, а на эмоциональном уровне, на основе сформированных впечатлений, соотношения симпатий-антипатий, степени доверия-недоверия к определенным лицам и организациям. Рассматриваются основные особенности отражения политической рекламы в сознании студенческой молодежи.

Ключевые слова: политическая реклама, политическое манипулирование, компоненты рекламного влияния.

One of major and most influential instruments of political campaigns realization is political advertising which provides the subjects of political process wide possibilities for manipulation of consciousness of electorate. Vast majority of the population (including young people and students) makes political choice not on the basis of rational estimation of the programs of separate political parties and their leaders or their decisions and professional activity, but at emotional level, on the basis of the formed impressions, correlation of liking-antipathies, degree of trust and mistrust to certain persons and organizations. Basic features of reflection of the political advertising in students' consciousness are examined in the article.

Key words: political advertising, political manipulation, components of advertising's influence.

Проблема. Політична реклама, як могутній засіб психологічного впливу на електорат, великою мірою визначає політичні уявлення і поведінку виборців, а тому виявляється в центрі наукового й практичного інтересу сучасної соціальної та політичної психології. Рекламна інформація, потрапляючи у сферу свідомості людини, суттєво впливає на когнітивні, емоційні, поведінкові характеристики реципієнта.

Під час виборів суб'єкти політичного процесу завжди прагнуть схилити громадськість на свій бік та спрямувати перебіг подій на свою користь. Намагаючись вплинути на громадську думку, вони вдаються до усіляких засобів і прийомів, включаючи технології маніпулювання масовою свідомістю, які часто-густо використовуються для прихованої дискредитації одних суб'єктів виборчого процесу та агітації громадськості на користь їхніх опонентів.

Традиційно найбільш активну частину електорату представляють студенти. Дослідження сучасних тенденцій становлення політичної свідомості та вплив на сприймання рекламних повідомлень має не тільки теоретичне, а й практичне значення, коли йдеться про проблему опору засобам політичного маніпулювання, усвідомлення специфіки політичних явищ та підстав відповідального політичного вибору. Тому вивчення становлення політичної свідомості особистості

в контексті політичної ситуації останніх років в Україні набуває особливої актуальності.

Мета статті: на основі результатів пілотного дослідження з'ясувати особливості впливу політичної реклами на студентську молодь; провести психологічний аналіз такого впливу для обґрунтування відповідних способів захисту від нього.

Політична реклама втілює в собі основні ознаки будь-якої реклами як системи методів психологічної дії на масову аудиторію з метою управління її, у даному випадку політичною, поведінкою і спрямована на зміну або закріплення тих чи інших політичних переконань. Зокрема, С. Богданов і В. Зазикін розглядають політичну рекламу як систему політичних комунікацій, покликаних змінити свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (політичних партій, рухів, лідерів) [1]. Г. Грачов та І. Мельник основними об'єктами політичного маніпулювання вважають: а) потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини; б) настановлення, групові норми, самооцінку людей, тобто ті чинники, які регулюють активність; в) стани, в яких може перебувати людина (апатія, тривога, ейфорія), тобто фактично всі фактори, що визначають, регулюють і змінюють поведінку особи [3].

В. Шейнов [6], С. Кара-Мурза [5] використовують поняття “мішені” впливу; під мішенями маніпулювання вони розуміють ті психологічні структури, на які здійснюється вплив з боку ініціатора дії і які змінюються відповідно до мети дії. Мішені політичного маніпулювання можна умовно поділити на три групи:

- 1) мішені, що базуються на механізмах психічного відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять);
- 2) мішені, які ґрунтуються на механізмах психічного регулювання (емоції, почуття, темперамент, характер);
- 3) штучні мішені, що додатково створюються маніпулятором для досягнення поставлених цілей.

Слід підкреслити, що не лише кожна група мішеней, а й кожна окремо взята мішень має свої специфічні риси та особливості. Все це ускладнює роботу політичного маніпулятора, вимагає від нього нестандартних дій та індивідуальних підходів до кожного об'єкта впливу.

Політична реклама вирішує завдання задоволення важливих потреб особистості за допомогою політичних засобів. Водночас стійкий інтерес щодо реклами забезпечується саме залученням емоцій, задоволенням естетичних потреб особистості. У більшості людей

зрілого віку інтереси вже сформовані, тому найбільшу зацікавленість викликає соціальна група – молодь, передусім найактивніша її категорія – студентство.

У цілому наявність в особистості *інтересів* дає змогу виявити її пізнавальні потреби, особливості її спрямованості. Задоволення інтересів спричинює розвиток пізнавальної діяльності, може набувати стійкої особистісної потреби. Формування інтересів за допомогою політичної рекламної продукції відбувається завдяки тому, що її смисл досить тісно пов'язаний із життєдіяльністю людини. Окрім цього, на формування інтересів молоді через політичну рекламу впливає наявність об'єктів, що привертають до себе увагу, викликають позитивні емоції. У політичній рекламі, як і в будь-якій іншій, експлуатуються базові потреби індивіда, пов'язані з ідентифікацією себе з великою групою людей чи яскравою, привабливою особистістю.

Однак з-поміж аспектів, що розкривають механізми впливу політичної реклами на свідомість особистості, привертають увагу саме *естетичні мотиви*, як такі, що пов'язані з емоціями й актуалізацією вищих духовних потреб особистості. Естетичні мотиви найменшою мірою піддаються раціональному поясненню, спонукають до цілеспрямованої діяльності, базуються на інтересах, психологічних настановленнях, ідеалах.

Важливим чинником розуміння рекламного тексту є *когнітивний стиль* особистості, нехтування яким також спричинює несприйняття інформації. Важливого значення набувають і *стильові особливості* сприймання. За допомогою засобів політичної реклами (листівок із політичним змістом, які відображали політичні платформи, передвиборні програми різних політичних сил) було визначено особливості розуміння текстової інформації, пов'язані з естетичними мотивами та когнітивно-стильовими особливостями особистості [2].

Студентство як специфічний прошарок молоді є носієм інтелектуального й духовного потенціалу суспільства, вирізняється внутрішньою мобільністю і динамічністю. Вхідження молоді в політичне життя опосередковане впливом *культури*, адже культура формує політичну поведінку, думки та відчуття молоді щодо свого теперішнього, минулого та майбутнього, у тому числі й політичного. Особливістю студентства є й те, що найчастіше саме в роки навчання молоді люди здійснюють свій перший вибір політичної організації або її лідера (під час голосування). Вибір досить часто є не зовсім обґрунтованим, адже молоді люди зазвичай керуються думкою значимих для них осіб та інформацією, що надходить із різних джерел засобів масової комунікації і має, зрозуміло, різний рівень якості.

В умовах сучасного соціально-політичного життя постають нові завдання щодо формування у молодих людей уміння самостійно здобувати знання і працювати з інформацією. Аналіз сучасної літератури показав, що маніпулятивний вплив – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого викликає приховане пробудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її актуальними бажаннями. Маніпулятивні прийоми мають універсальний характер, дуже часто трапляються в різних маніпулятивних технологіях, мають сферу використання в таких інформаційно-комунікативних ситуаціях, як публічні дискусії і групове обговорення, виступи на мітингах та демонстраціях тощо, характеризуються досить високою дієвістю та впливом на психіку людини. Ясне та обгрунтоване знання особливостей та механізмів впливу політичної реклами на психічну реальність потенційного виборця, оволодіння основами психології політичної реклами, в першу чергу – формування уявлень щодо механізмів маніпулювання свідомістю людини під час проведення політичних кампаній, дають можливість захиститися від таких маніпулятивних впливів.

Суть механізму політичного маніпулювання полягає в цілеспрямованому, але прихованому впливі комплексу маніпулятивних методів та прийомів, спрямованих на коригування/зміну потреб, мотивів, настановлень, психічних станів людини, які регулюють, регламентують, провокують поведінку, з метою завоювання або втримання влади тією чи іншою політичною силою, її лідером.

До основних ознак маніпулятивного впливу дослідники [3–5] відносять: так зване порушення правил етики (що полягає в оприлюдненні негативних, часто сфальсифікованих даних про опонента); дисбаланс у розподілі відповідальності за здійснювані дії та ухвалювані рішення (вся відповідальність лягає на адресата маніпулювання); наявність примусу/силового тиску; незвичність ситуації взаємодії; швидкий темп обговорення важливих проблем; дефіцит часу, відпущеного на ухвалення рішення; обмеження кола обговорюваних ідей, незмінні формулювання, регулярне повернення до якоїсь однієї теми; активізація стереотипів (віднесення об'єкта маніпулювання до тієї чи іншої категорії людей, актуалізація їхніх рольових функцій, звертання до звичок або сталих ритуалів).

Щоб з'ясувати особливості впливу політичної реклами на студентську молодь, ми провели попереднє анкетування. Дослідження проводилося на базі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя серед студентів 1-5-х курсів різних спеціальностей. Анкетування дало змогу визначити найбільш популярні серед студентської молоді з погляду отримання політичної інформації

канали телебачення, а також улюблені конкретні політичні програми. На наступному етапі дослідження із 20 студентів різних курсів та спеціальностей було сформовано дві фокус-групи. Перша складалася з восьми осіб (6 жінок і 2 чоловіків) – студентів 4 та 5 курсів спеціальності “Психологія”. Друга фокус-група налічувала 12 осіб (8 жінок і 4 чоловіків) з різних курсів та спеціальностей університету.

Використання фокус-груп у таких дослідженнях має ряд суттєвих переваг: особливості внутрішньогрупової взаємодії і групової динаміки виявляються в тому, що учасники вільно висловлюють свої думки і прагнуть цього; предмет дискусії сприймається під різними кутами зору; вдається досягти більшої глибини обговорення; групова тема привертає увагу до тих речей, які могли випасти з поля зору окремих учасників; такий підхід допомагає респондентам краще вербалізувати свої думки та погляди. Істотною перевагою фокус-груп, якщо порівнювати її з глибинним інтерв'ю, є також можливість зібрати більший обсяг інформації; зменшується час її збирання, полегшується обробка та аналіз.

У результаті анкетування було визначено два відеоролики, які найбільше запам'яталися студентській аудиторії. Це телевізійна реклама кандидатів на пост Президента України Ю. Тимошенко (80 %) та В. Януковича (76 %). Отже, було проведено аналіз двох рекламних роликів різних кандидатів на пост Президента України під час виборів 2010 р.

У результаті роботи фокус-групи було виокремлено основні психологічні аспекти відеопродукту (табл. 1).

З табл. 1 видно, що ролик кандидата на пост Президента України Ю. Тимошенко виконано в червоно-білих кольорах. Таке поєднання видається досить цікавим, оскільки червоний колір привертає до себе увагу, викликає бажання діяти. А слогани, ключові слова (“думай!”, “захисти Україну!” та ін.), які використовуються в ролику, підсилюють заклик до активних дій. Поєднання червоного та білого кольорів, на думку Люшера, викликає у людини почуття незадоволеності, штовхає її на ризиковані дії. Протягом періоду трансляції відеоролика звучить етнічно забарвлена мелодія, спрямована на пробудження національної самосвідомості. Дійовими особами відеоролику є молоді люди, робітники, селяни, увесь український народ. Це сприяє ідентифікації молодих людей із цими особами, посилює почуття патріотизму та пробуджує бажання зробити щось корисне для своєї країни.

Таблиця 1

Загальні психологічні аспекти політичної телевізійної реклами

Компоненти рекламного ролика		Політична реклама кандидата на пост Президента України		
		Ю. Тимошенко	В. Янукович	
когнітивний	колір	білий (80 %) червоний (100 %)	білий (100 %) червоний (60 %) синій (80 %)	
	звук	ритм	повільний швидкий	повільний швидкий
		гучність	голосно (0 %) тихо (0 %) помірно (66 %)	голосно (50 %) тихо (0 %) помірно (50 %)
		зміна гучності	без змін (100 %) від помірної до голосної (0 %) від голосної до помірної (0 %)	без змін (0 %) від помірної до голосної (100 %) від голосної до помірної (0 %)
	дійові особи	молодь (80 %) робітники (80 %) селяни (30 %) люди похилого віку (0 %)	молодь (0 %) робітники (84 %) селяни (0 %) люди похилого віку (30 %)	
	слоган	“Захисти Україну!” (100 %)	“Україна для людей” (100 %)	
	окремі ключові слова	“Україна перед вибором” (92 %); “поховання”, “газова голка” (100 %); “думай!” (80 %); майбутнє (96 %)	зміни – головна тема виборів (100 %); поразка (100 %); безробіття (80 %); інфляція (80 %)	
	міра ясності представлення програми	зрозуміло (0 %) незрозуміло (100 %)	зрозуміло (0 %) незрозуміло (100 %)	
емоційний	коннотація	позитивна (60 %) негативна (74 %)	позитивна (24 %) негативна (96 %)	
	виникнення почуттів	позитивні (радість) (0 %) негативні (роздратування, гнів, розчарування) (98 %)	позитивні (радість) (0 %) негативні (роздратування, гнів, розчарування) (100 %)	
	зміна почуттів	виникнення “+” почуттів (0 %); виникнення “-” почуттів (100 %)	виникнення “+” почуттів (0 %); виникнення “-” почуттів (100 %)	
	зростання інтенсивності почуттів	“+” (0 %); “-” (100 %)	“+” (0 %); “-” (100 %)	

Компоненти рекламного ролика		Політична реклама кандидата на пост Президента України	
		Ю. Тимошенко	В. Янукович
поведінко- вий	апатія	(4 %)	(0 %)
	бажання діяти	всупереч твердженням (96 %); у відповідності (бажання підтримати) (0 %)	всупереч твердженням (100 %); у відповідності (бажання підтримати) (0 %)

Політичну телевізійну рекламу другого кандидата на пост Президента України – В. Януковича – виконано переважно у біло-синіх та червоних барвах. Оскільки білий колір є ахроматичним, він підкреслює дію інших кольорів. Отже, посилюється вплив червоного та синього кольорів. Найчастіше використовується червона барва – аби підкреслити значимість слів та висловів, що звучать у сюжеті. У завершальних кадрах було використано синій колір, який, на відміну від червоного, відображає спокій, єдність та гармонію. Дійові особи ролика – це переважно робітники та люди похилого віку, що має підкреслювати єдність між кандидатом та його виборцями. Цікавим у роботі є вплив музичного оформлення: зміна гучності підкреслює ідею позитивних змін і переконаність у тому, що саме такі зміни відбуватимуться і після виборів.

Добре запам'яталися й дістали позитивний відгук в аудиторії слогани обох роликів. Негативні емоції пов'язані з розбіжностями між маніфестованими і реальними діями та рішеннями політичних діячів, а також із усвідомленням цинічного прагнення партій “зіграти” на патріотизмі молоді. Особливий інтерес викликає поведінковий компонент рекламних роликів: молоді люди налаштовані діяти всупереч закликам політичних партій.

Після обговорення у фокус-групах усвідомлених, відрефлексованих компонентів (емоційних, когнітивних та поведінкових) відеороликів студентам було надано коротку інформацію про особливості маніпулятивного впливу різноманітної рекламної продукції на реципієнта та запропоновано спробувати самостійно визначити *можливість маніпулятивного впливу* продемонстрованих відеороликів *на уявну молодіжну аудиторію*. За результатами проведеної у фокус-групах роботи було визначено ознаки маніпулятивного впливу політичних відеороликів (табл. 2).

Таблиця 2

Маніпулятивний вплив політичної телевізійної реклами

Ознаки маніпулятивного впливу	Політична телевізійна реклама	
	Ю. Тимошенко	В. Януковича
незрозуміла мова	–	–
насичені емоції	+100 %	+100 %
повторення слів, висловів	+80 %	+50 %
подрібнення проблеми	+100 %	+100 %
вилучення з контексту	+100 %	+100 %
тоталітаризм джерела повідомлення	+96 %	+100 %
активізація стереотипів	–	–
неузгодженість висловлювань	–	–
порушення правил етики	+100 %	+100 %

Отже, пілотне дослідження особливостей впливу політичної реклами на студентську молодь підтвердило необхідність проведення спеціальної роботи, мета якої – навчити студентів розпізнавати та усвідомлювати спроби маніпулятивного впливу політичних сил на здійснення політичного вибору молодю людиною. Усвідомлення небезпеки інформаційного насильства і вразливості психіки перед маніпулятивним впливом активізує інтеграцію знань, практик, технологій профілактично-корекційного спрямування фахівців різних напрямків і рівнів професійності. Психологічна безпека особистості означає захищеність її свідомості від впливів, здатних проти її волі змінювати психічні стани, психологічні характеристики та поведінку, навіть життєвий шлях. Психологічна безпека залежить як від зовнішніх умов, так і від внутрішньої гармонії самої людини. Слід зазначити, що особливої ваги набувають саме психологічні заходи щодо забезпечення психологічної безпеки молоді особистості.

Висновки. Суть механізму політичного маніпулювання полягає в цілеспрямованому, але прихованому впливі комплексу маніпулятивних методів та прийомів, мета якого – коригування/зміна потреб, мотивів, настановлень, психічних станів людини. Такі засоби регулюють, регламентують, провокують поведінку, сприяючи тим самим завоюванню або втриманню влади тією чи іншою політичною силою, її лідером. Слід визнати, що політична реклама справляє незаперечний вплив на свідомість студентства, а звідси – актуальність розроблення та реалізації нагальних заходів захисту від маніпулятивного впливу політичної реклами на студентську аудиторію.

Перспективи дальшого дослідження ми бачимо у визначенні та обґрунтуванні психологічних умов захисту молоді від маніпу-

лятивного впливу політичної реклами, у формуванні вміння розпізнавати маніпулятивні впливи політичної реклами та опиратися їм.

Література

1. *Богданов Е. Н.* Психология политической рекламы / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – Калуга : Изд-во КГПУ, 2002. – 72 с.
2. *Ганжуров Ю.* Політична реклама як комунікативна складова формування парламентської еліти [Електронний ресурс] / Ю. Ганжуров. – Режим доступу : <http://psy-science.kiev.ua/polityshna-psyhologia>.
3. *Грачев Г.* Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник. – М. : Релф-бук, 2001. – 224 с.
4. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
5. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо-пресс, 2001. – 471 с.
6. *Шейнов В. П.* Скрытое управление. Манипулирование. Защита от манипуляций / В. П. Шейнов. – М. : Харвест, 2010. – 304 с.

© Литовченко Н. Ф., Александрова А. О.

МАТЕМАТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ІЗ СУБ'ЄКТИВНИМИ ЧАСОВИМИ ІНТЕРВАЛАМИ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЧАСОВОГО ВИМІРУ ДОСВІДУ ІНДИВІДА

О. В. Полунін

Розглядається застосування математичних операцій із суб'єктивними часовими інтервалами для вивчення властивостей часового виміру досвіду індивіда. Операції з часовими інтервалами на кшталт додавання, віднімання, множення та ділення пропонується використовувати поряд із традиційними методами (відмірювання, відтворення і оцінювання) для дослідження таких властивостей часового виміру досвіду, як комутативність, асоціативність, дистрибутивність. Завдяки цьому стає можливим досягти більш глибокого розуміння взаємозв'язків між елементами досвіду індивіда.

Ключові слова: психологічний час, часовий інтервал, метод, математичні операції.

Рассматривается применение математических операций с субъективными временными интервалами для исследования свойств временного измерения опыта индивида. Операции с временными интервалами, такие как сложение, вычитание, умножение и деление, предлагается применять наряду с традиционными методами

(отмеривание, воспроизведение и оценивание) для исследования свойств временного измерения, таких как коммутативность, ассоциативность, дистрибутивность. Благодаря этому открываются новые возможности для изучения взаимосвязей между элементами опыта индивида.

Ключевые слова: психологическое время, временной интервал, метод, математические операции.

The article is devoted to the mathematical operations with subjective time intervals for studying the temporal dimension of individual's experience. The mathematical operations like addition, subtraction, division and multiplication could be applied parallel with traditional methods like interval production, reproduction, and estimation for examining such properties of temporal dimension as connectedness, commutativity, associativity, distributivity. Usage of mathematical operations enables a deeper understanding of relations among the elements of a chain of experience.

Key words: psychological time, time interval, method, mathematical operations.

Проблема. Визначальною для організації досвіду є побудова часового виміру, в якому він упорядковується. Часовий вимір конститується сукупністю таких концептів, як час якісний, час кількісний, концепції минулого, теперішнього, майбутнього, тривалості, часової послідовності, дистанції та напрямку плину часу. Часовий вимір досвіду з різних методологічних підходів вивчали Л. В. Дооб, Е. Пьоппель, Є. І. Головаха і О. О. Кронік, М. Рішельє, О. М. Лактіонов, М. Л. Смультсон, Т. М. Титаренко, Б. Й. Цуканов. Структура досліджень психологічного часу до певної міри відображає основні складові часового виміру. Однак залишається нагальним вивчення окремо кожного із концептів, що складають часовий вимір, їхнього взаємозв'язку і впливу на часове впорядкування досвіду. Попри важливість часу як метафізичної складової побудова часового виміру досвіду залишається недостатньо дослідженою.

Проблему суб'єктивного теперішнього вивчали такі відомі дослідники, як В. Джеймс (W. James, 1909), В. Штерн (W. Stern, 1935), П. Фресс (P. Fraisse, 1985), Дж. А. Мішон (J. A. Michon, 1978), Е. Пьоппель, (E. Röppel, 1985) та ін. Минулий досвід, його збереження в пам'яті та трансформації залежно від перебігу часу вивчали з різних позицій у психології пам'яті Тульвінг (Tulving, 1972, 1999), Андерсен (Anderson, 1976), Бадделей (Baddeley, 1999). Вплив минулого на переживання теперішнього і бачення майбутнього розкрито в дослідженні Є. І. Головахи та О. О. Кроніка [15]. Р. Поль (R. Pohl, 2007), досліджуючи автобіографічну пам'ять, запропонував концепцію, в якій інтегровано напрацювання Аткінсона і Шіффірін

(Atkinson, Shiffrin, 1968), Бедделей та Хінтча (Baddeley, Hintch, 1974), а також Ньюберга і Тульвінга (Nyberg, Tulving, 1996). На думку Р. Поля, “до автобіографічної пам’яті належать усі спогади, які мають кодування в часі і пов’язані із самістю” [7, с. 9]. У нашому дослідженні ми будемо виходити з більш вузького розуміння досвіду, а саме розглядатимемо досвід, який безпосередньо подається в потоці свідомості і, відповідно до концепції Р. Поля, представлений лише інформацією, активованою в межах робочої пам’яті, а отже, є безпосередньо даним у потоці свідомості.

Актуальність дослідження часового виміру досвіду, який представлено безпосередньо в потоці свідомості, визначається такими аргументами. (1) Це уможливиловатиме розуміння процесу розгортання ланцюжка досвіду в межах теперішнього, його часових властивостей. (2) Концепція лінійного часу домінує у філософії, фізиці та психології. З часів І. Ньютона лінійність перебігу часу майже а рїогі сприймається як даність. Разом з тим у науках про поведінку людини накопичено значну кількість експериментально засвідчених відхилень від лінійного перебігу темпоральних процесів, які є визначальними для поведінки. Часові децентрації, описані Є. І. Головахою і О. О. Кроніком [15], урахування нелінійних процесів у дослідженнях прийняття інтертемпоральних рішень [4; 6; 13] та інші порушують питання про походження нелінійності темпоральних процесів. Розуміючи різнорівневість різноманітних темпоральних процесів, у даній статті розглянемо процеси, які розгортаються в секундному діапазоні і є безпосередньо представленими в потоці свідомості. Будемо виходити з *припущення*, що вже на цьому рівні мають місце принаймні перші відхилення від лінійності перебігу часу, які можуть спричиняти відхилення від лінійності і в інших діапазонах тривалостей. Однак вивчення таких феноменів потребує відповідних методів.

Отже, *предметом* нашої статті є методи дослідження властивостей часового виміру досвіду, безпосередньо даного в потоці свідомості. *Мета*: математичні операції із часовими інтервалами, результати яких дають змогу зробити висновки про властивості часового виміру досвіду, розглянути як підхід до розроблення експериментальних методів. Ідеться про додавання, віднімання, ділення та множення суб’єктивних часових інтервалів та їх комбінацію залежно від потреб конкретного дослідження і поставлених в експерименті цілей. При цьому з кількісних відносин розкриватимуться і якісні властивості часового виміру. Постає питання про те, які саме математичні операції розкриватимуть властивості часової тривалості.

Час як когнітивна концепція і її властивості. Час є однією з когнітивних концепцій, яку можна розглядати з позицій теорії концептуальних просторів, запропонованої П. Гарденфорсом [5]. Теорія концептуальних просторів слугує для моделювання різноманітних відносин між складовими досвіду людини, а саме того, що індивід сприймає, пригадує або ж уявляє [5, с. 5]. На думку Гарденфорса, для репрезентації інформації можна використовувати геометричні структури. Отже, запропонований ним підхід – це своєрідна “геометрія мислення”. Концептуальні простори будуються як геометричні структури, що спираються на різні якісні виміри. У межах концептуальних просторів вирізняються певні домени, наприклад, концепції кольору належать до одного домену, так само концепції ваги, температури утворюють інший домен. За даною теорією, виокремлення доменів спирається на якісний вимір (quality dimension), завдяки якому вирізняються домени. З огляду на якісну специфічність часу і часових відносин маємо достатні підстави для виокремлення домену часу.

За П. Гарденфорсом, у доменах виокремлюються концептуальні простори, які мають задовольняти певні вимоги. Ці вимоги випливають із підходу, що спирається на геометричне моделювання. Як базові для кожної з точок концептуального простору Гарденфорс приймає відношення *проміжності* (betweenness) та *еквідистантності* (equidistance). Властивість **проміжності** $B(a, b, c)$ визначається як відношення між трьома точками a, b, c простору S , в якому b розташовується між a та c . При цьому виконуються такі аксіоми:

V0: якщо $B(a, b, c)$, то a, b, c є окремими точками.

V1: якщо $B(a, b, c)$, то $B(c, b, a)$. Тобто: якщо b розташована між a та c , то b лежить між c та a .

V2: якщо $B(a, b, c)$, то не справджується $B(b, a, c)$. Або словами: якщо b розташовується між a та c , то a не лежить між c та b .

V3: якщо $B(a, b, c)$ і $B(b, c, d)$, то $B(a, b, d)$. Або словами: якщо b розташовується між a та c та c лежить між a та d , то b розміщується між a та d .

V4: якщо $B(a, b, d)$ та $B(b, c, d)$, то $B(a, b, c)$. Або словами: якщо b розташовується між a та d та c лежить між b та d , то b розміщується між a та c .

V5: для будь-яких двох точок a та c у просторі S завжди існує точка b , яка розташовується між a та c , отже, справедливе відношення $B(a, b, c)$. Принагідно зазначимо, що для певних якісних вимірів, наприклад для дискретних, аксіома V5 не виконується. А проте концепція тривалості тісно пов'язана з кількісним вимірюванням, а

тому для часових відрізків у діапазоні декількох секунд аксіома B5 радше має дотримуватись.

Другою вимогою геометричного моделювання є дотримання **еквідистантності** (equidistance). Еквідистантність визначається через відношення між чотирма точками простору S , а саме як $E(a, b, c, d)$, що читається так: точка a є настільки ж віддаленою від точки b , як точка c – від точки d . Для еквідистантності діють такі аксіоми.

E1: якщо $E(a, a, p, q)$, то $p=q$.

E2: $E(a, b, b, a)$.

E3: якщо $E(a, b, c, d)$ і $E(a, b, e, f)$, то $E(c, d, e, f)$.

Наступна аксіома поєднує відношення проміжності B та еквідистантності E :

E4: якщо $B(a, b, c)$, $B(d, e, f)$, $E(a, b, d, e)$ та $E(b, c, e, f)$, то виконується

$E(a, c, d, f)$. За цією аксіомою, якщо b розташовується між a та c та e лежить між d та f , а також a є настільки ж віддаленою від точки b , як точка d – від точки e та дистанція між b та c дорівнює дистанції між e та f , то дистанція між a та c дорівнює дистанції між d та f .

Метрика простору. Відношення еквідистантності є якісним поняттям про дистанцію. З огляду на те, що тривалість має кількісне відображення, постає питання про метрику в концепції часу, щонайменше в субконцепціях тривалості і часової дистанції. Поняття метричного простору (metric space) є більш строгим. Натуральна функція може розглядатися як функція дистанції $d(a, b)$ у просторі S , якщо вона задовольняє такі вимоги для всіх точок a, b та c у просторі S .

D1: $d(a, b) \geq 0$ та $d(a, b) = 0$, тільки якщо $a = b$.

D2: $d(a, b) = d(b, a)$ (симетрія).

D3: $d(a, b) + d(b, c) \geq d(a, c)$ (нерівність трикутника).

Простір, у якому визначена функція дистанції, називають метричним простором. У метричному просторі відношення проміжності (B) і еквідистантності (E) набувають такого визначення:

Def B: $B(a, b, c)$ тоді і тільки тоді, коли виконується $d(a, b) + d(b, c) = d(a, c)$;

Def E: $E(a, b, c, d)$ тоді і тільки тоді, коли виконується $d(a, b) = d(c, d)$.

Наведені в аксіомах вимоги є тими властивостями, які мав би задовольняти часовий вимір досвіду індивіда, а саме субконцепція тривалості. Важливою властивістю є відношення зв'язності $C(X, Y)$. Це відношення означає, що регіони простору (або множини) X та Y перекриваються або щонайменше є дотичними. Властивість зв'язності характеризується рефлексивністю, тобто $C(X, X)$ для будь-якої множини. Витримується також симетричність: для $C(X, Y)$

виконується і $C(Y, X)$ за будь-яких значень X та Y . Розкриваючи інші відносини, Гарденфорс звертається до А. Г. Кона і колег [3] та наводить властивості, які випливають із зв'язності $C(Y, X)$. Надалі він формулює власний більш строгий критерій того, що може бути названо регіоном в концептуальному просторі – критерій зв'язності. Регіон X вважається зв'язним тоді і тільки тоді, коли для всіх регіонів Y та Z , таких що $Y \cup Z = X$, виконується $C(Y, Z)$. Іншим критерієм є випуклість, що спирається на поняття проміжності. Субсет S концептуального простору S вважається випуклим тоді, коли для будь-якої пари точок x та y в межах S усі точки між x та y також належать до S . Зрозуміло, що незв'язний субпростір не може бути випуклим.

Згідно з П. Гарденфорсом, властивість випуклості може бути використана як критерій того, наскільки регіон концептуального простору є натуральною властивістю. Випуклість – це критерій, який генерує найбільшу кількість емпіричних передбачень. За Р. Шепардом [14, с. 1319], мають існувати еволюційні підстави для критерію випуклості. Якщо індивід має справу з об'єктом, використання якого зумовлює важливі наслідки, то індивід має бути здатним розрізнити, який з нових об'єктів є достатньо подібним до першого об'єкта та чи буде використання нового об'єкта мати такі ж самі наслідки. Такий клас об'єктів презентується регіоном у психологічному просторі індивіда, який Шепард називає “регіоном наслідків”. За П. Гарденфорсом [5, с. 70], принцип когнітивної економності (cognitive economy) пояснює, чому перевага надається випуклим регіонам: їх опрацювання пов'язане з меншим навантаженням при навчанні, меншими навантаженнями на пам'ять, ніж опрацювання довільно сформованих регіонів. Отже, П. Гарденфорс формулює так званий **критерій Р**: “природна властивість є випуклим регіоном домену в концептуальному просторі” [5, с. 71]. Даний критерій можна сформулювати в інший спосіб: якщо якийсь об'єкт розташовується між x_1 та x_2 , при цьому x_1 та x_2 вирізняються властивістю F , то будь-який об'єкт (x_3), який міститься між x_1 та x_2 у тому ж домені, характеризуватиметься тією ж **властивістю F**.

Отже, для того щоб дослідити властивості концепції тривалості в секундному діапазоні, слід перевірити дотримання наведених аксіоматичних вимог для операцій з часовими інтервалами. Однак зазначимо, що суб'єктивний часовий інтервал на сьогодні не можна із впевненістю подати як ціле, натуральне чи комплексне число. Згідно з фізичною парадигмою його зазвичай подають як натуральне число, однак при цьому ігнорується нетотожність за своєю природою інтервалу фізичного й інтервалу суб'єктивного. Подання

суб'єктивного часового інтервалу натуральним числом зумовлене радше загальноприйнятою фізичною процедурою його вимірювання.

Дослідження геометрії часового виміру досвіду за допомогою математичних операцій із суб'єктивними часовими інтервалами. Якщо розглядати суб'єктивну тривалість як субконцепцію в рамках більш широкої концепції психологічного часу, то наведені вище аксіоми і властивості концептуального простору можуть застосовуватись і до тривалості. Зазначимо, що наведені аксіоми та властивості подаються у вигляді властивостей і правил виконання операцій із числами в Булевій алгебрі та для векторів в Евклідовій геометрії. Для перевірки їх справедливості слід, використовуючи часові інтервали як стимули, поставити перед випробуванним завдання – виконати операцію, яка відповідала б певній властивості або ж одній із наведених аксіом. Якщо виходити з того, що тривалість суб'єктивного теперішнього, як правило, не виходить за межі діапазону від 0,5 с до 120 с [10; 11; 12; 16], то не виключено, що операції із часовими інтервалами, максимальне значення тривалості в яких не перевищує 120 с, можуть розглядатися як такі, що відбуваються в межах теперішнього. У цьому сенсі відносини, які випливатимуть із математичних операцій, описуватимуть побудову часового виміру досвіду, що належить до суб'єктивного теперішнього, а отже, є безпосередньо поданим у потоці свідомості (рис. 1).

Для перевірки зазначених властивостей та визначення особливостей побудови часового виміру можуть використовуватися дослідження справедливості простих алгебраїчних рівнянь щодо часових інтервалів. Ідеться про перевірку справедливості рівнянь на кшталт $A+B=C$, $C-B=A$. У такий спосіб перевірятимуться такі властивості, як комутативність, асоціативність та дистрибутивність, і досліджуватиметься дотримання еквівалентності операцій із часовими інтервалами. Мається на увазі, наприклад, еквівалентність таких операцій: (1) якщо $A+B=C$, то чи справедливе $C-B=A$; (2) якщо $A+B=C$, $D-E=C$ та $A \times k=C$, то чи дотримується еквівалентність C як результату всіх трьох операцій? Порушення ж справедливості правил алгебраїчних операцій для часових інтервалів розкриватиме особливості побудови субконцепції тривалості, тож стає можливим цілеспрямоване темпоральне перетворення досвіду. Отже, зупинимось на властивостях математичних рівнянь, які впливають із згаданих аксіом.

Комутативність. Ця властивість означає еквівалентність таких операцій: $A+B$ та $B+A$. Вона пов'язана з аксіомами $B0$, $B1$, $E1$, $E2$. З математичної точки зору порядок додавання доданків не повинен впливати на результат додавання. Але чи справедливе це твердження для часових інтервалів? Утім, якщо тривалість попереднього інтервалу

впливатиме на точність при відмірюванні актуального інтервалу, то порядок демонстрації випробуваному інтервалів-доданків може впливати на результат додавання. Відповідно до цього варто очікувати нееквівалентність операцій на кшталт $7\text{ с} + 2\text{ с}$ та $2\text{ с} + 7\text{ с}$. Як *гіпотезу* можна прийняти, що різниця між інтервалами-доданками впливатиме на дотримання комутативності.

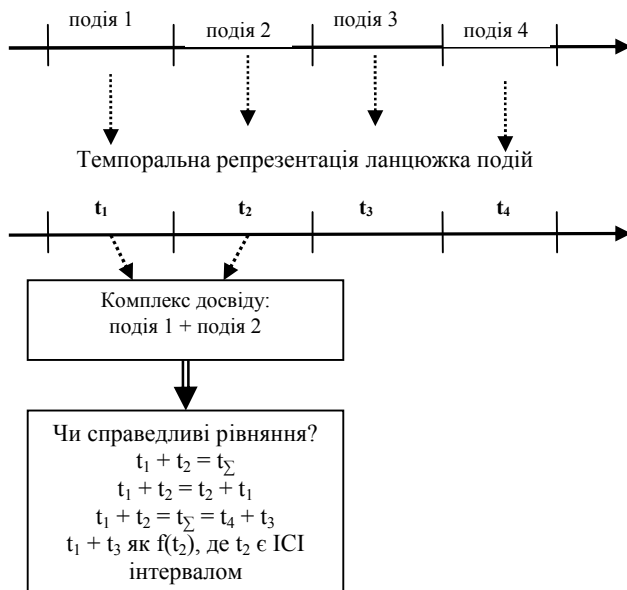

Рис. 1. Часове відображення послідовності подій у потоці свідомості та приклади можливих операцій із часовими інтервалами: кожній події e_i ставиться у відповідність інтервал тривалості t_i

Комутативність для множення означає справедливість рівняння $A \times B = B \times A$. Отже, для часових інтервалів має виконуватися $2 \times 4\text{ с} = 4\text{ с} \times 2$. Якщо обидві частини рівності приведуть до одного і того ж результату (8 с), це означатиме дотримання комутативності для множення.

Асоціативність. Ця властивість полягає у справедливості тотожності: $a + (b + c) = (a + b) + c$. У двомірному просторі вона може бути продемонстрована рис. 2, на якому довжина відрізка AD не залежить від положення на ньому точок B та C, при цьому шлях від A до D завжди пролягає через B та C.

Однак якщо не дотримуватиметься комутативність, то варто очікувати також порушення асоціативності. Отже, на рівні часової репрезентації ланцюжка досвіду, представленого відрізком AD, варто очікувати варіацій у тривалості цього інтервалу залежно від розташування всередині нього точок B та C. Це означатиме залежність тривалості сегмента досвіду AD від способу його розділення на інтервали AB, BC та CD. Повертаючись до потоку досвіду у свідомості, це можна інтерпретувати як залежність тривалості сегмента досвіду від розподілу його на субсегменти. При цьому сума субсегментів не завжди буде еквівалентною первинному сегментові.

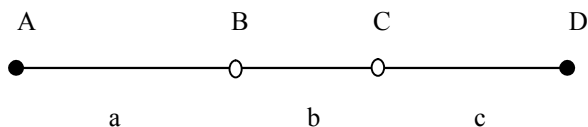

Рис. 2. Геометрична демонстрація асоціативності:
 $AB + (BC + CD) = (AB + BC) + CD = AD$

Дистрибутивність означає справедливність рівності: $k \times (A+B) = k \times A + k \times B$. Як бачимо, ліва і права частини рівняння подаватимуться різними послідовностями кроків у функціонуванні часового механізму, наприклад, за моделлю Блока і Цакая [1]. У лівій частині спочатку виконується додавання, а потім результат додавання множиться на коефіцієнт k . У правій частині, навпаки, спочатку кожний із стимульних інтервалів (A та B) окремо множиться на коефіцієнт k , а потім результати множення додаються. Тож кількість операцій у лівій і правій частинах не є однаковою. Зазначена розбіжність у реалізації операцій на рівні часового механізму швидше за все приводитиме до різних кінцевих результатів при виконанні правої і лівої частин рівняння (*гіпотеза*). При цьому що більшою є розбіжність між інтервалами A та B , то більшого відхилення від дистрибутивності варто очікувати.

Еквівалентність трансформації. В алгебрі трансформація рівняння $G1$ у рівняння $G2$ вважається еквівалентною, якщо множина рішень ($L2$) для рівняння $G2$ є еквівалентною до множини рішень ($L1$) для рівняння $G1$. Наприклад, як еквівалентну можна розглядати трансформацію рівняння $2(X+1)=14$ ($G1$) у рівняння $2X=12$ ($G2$). Множина рішень для $G1$ є тією ж, що і для $G2$, а саме $\{X=6\}$. Еквівалентність трансформації означає також справедливості операцій на кшталт: $A=(D+E):2$ та $A=C-E$. На рівні експерименту це означає тотожність операцій: $7\text{ с} = (9\text{ с} + 5\text{ с}):2$ та $7\text{ с} = 12\text{ с} - 5\text{ с}$.

У цілому щодо математичних операцій можна прийняти гіпотезу: якщо в лівій і правій частинах рівності задіяні різні операції, то як результат відмірювання відповіді на ліву і праву частини рівності, так і його точність мають порушувати властивість еквівалентності трансформації. Це ставить під сумнів справедливість простих рівнянь та еквівалентність трансформацій для суб'єктивних часових інтервалів. Якщо ж не виконується хоч одна із вищенаведених вимог, це означає, що правила Булевої алгебри, а отже, й описані вище аксіоми незастосовні щодо операцій із суб'єктивними часовими інтервалами. У кінцевому підсумку це може означати, що часовий вимір суб'єктивного досвіду є неевклідовим простором.

Окремо зупинимося на процедурах серійного додавання і віднімання. Вони полягають відповідно у послідовному додаванні або відніманні певного інтервалу до/від тривалості інтервалу-стимулу. Формально це може бути подано як такі послідовності: 2; 2+2; 2+2+2; 2+2+2+2 (с) або як 8; 8-2; 8-2-2; 8-2-2-2 (с). У випадку серійного віднімання зменшуваним може виступати як первинний інтервал-стимул, так і попередньо надана відповідь. Так само і у випадку додавання: додавати можна як до первинного стимульного інтервалу, так і до попередньо даної відповіді. В обох випадках матимуть місце відповідні модифікації способу формування інтервалу-відповіді.

Виділимо і серійні множення та ділення. Серійне множення полягає в тому, що випробуваний виконує послідовність операцій множення, наприклад, 3-5 разів. При цьому виділяються два варіанти експериментальної процедури: в одному випадку множитья інтервал-стимул, в іншому – попередня відповідь. З математичної точки зору вони мали б давати еквівалентні результати, що, однак, не гарантує еквівалентності результатів щодо суб'єктивних часових інтервалів, а отже, припускає наявність розбіжностей у тривалості інтервалів-відповідей на рівні експерименту. У першому випадку випробуваному дається інструкція, наприклад, кожного наступного разу по закінченні попереднього інтервалу-відповіді починати відмірювання інтервалу, вдвічі тривалішого за інтервал-відповідь. Отже, кожний наступний інтервал-відповідь має бути вдвічі тривалішим за попередній, і за тривалості інтервалу-стимулу А (с) утворюватиметься послідовність: $A, 2xA, 2x(2xA), 2x\{2x(2xA)\}, \dots$ (с). За таких умов на кожному кроці зростає помилка, закладена в попередню відповідь. У рамках другої процедури випробуваному дається інструкція множити послідовно інтервал-стимул на зростаючий коефіцієнт. Таким чином формуватиметься послідовність: $Ax_1, Ax_2, Ax_3, Ax_4, Ax_5$. У такому випадку зростає похибка, закладена в репрезентацію інтервалу-стимулу. Певні члени такої послідовності мають з математичної точки

зору давати такий самий результат, як і в першій версії методу серійного множення, а саме $Ax^4 = 2x(2xA)$. В обох варіантах методу за рахунок безперервної послідовності множення накопичуватиметься характерна для даної операції помилка відмірювання інтервалу-відповіді, яка описуватиме властивості суб'єктивної тривалості. У разі застосування технік серійного додавання, віднімання, множення, ділення системна помилка інтервалу-відповіді підсилуватиметься при кожній наступній операції, і через це можливі відхилення від лінійності будуть більш відкритими для аналізу.

Реалізація даного підходу на рівні експериментальних процедур передбачає використання часових інтервалів як стимулів, які демонструватимуться випробуваному через відповідну тривалість візуальних або ж акустичних стимулів. Інструкція готується так, щоб випробуваному був зрозумілим зміст математичної операції, яку він виконуватиме з інтервалом-стимулом. Залежно від версії методу випробуваний може відмірювати інтервал-відповідь, або ж може відбуватися порівняння пропонуваного результату операції з тим результатом, до якого приходить сам випробуваний (метод порівняння). Останній може застосовуватися як для інтервалів у секундному діапазоні, так і для надкоротких інтервалів тривалістю до однієї секунди. Аналіз результатів має виконуватися через порівняння відміряного результату операції та відтворення інтервалу, еквівалентного математичному результату операції. Наприклад, порівнюється тривалість інтервалу-відповіді для операції $1c + 3c$ та відтворення за класичним методом інтервалу тривалістю $4c$. Розбіжність між результатами говоритиме про дотримання або ж порушення правил виконання арифметичної операції.

Плідність дослідження операцій із часовими інтервалами для вивчення побудови часового виміру досвіду вже продемонстрована нами в попередніх роботах [2; 8; 9]. Ідеться про додавання та віднімання часових інтервалів у секундному діапазоні. Отримані результати свідчать про те, що для інтервалів у діапазоні від 1 до 4 секунд справедлива нерівність $a + b > c$. Це говорить про порушення правил арифметичної операції. Якщо висловлюватися до певної міри метафорично, це означає, що "шлях" у часі А-В-С є тривалішим, ніж шлях А-С (рис. 2), і з цієї точки зору варто говорити про часовий вимір досвіду як неевклідовий простір.

Висновки. Запропоноване використання математичних операцій із часовими інтервалами являє собою новий підхід до вивчення побудови часового виміру досвіду індивіда, а саме субконцепції тривалості. Він уможливує дослідження таких властивостей часового виміру досвіду, як асоціативність, дистрибутивність, комутативність,

еквівалентність трансформацій. Кожна із базових властивостей подається при цьому як математична операція з часовими інтервалами, справедливість якої перевіряється експериментально. Завдяки значній кількості експериментальних технік у межах даного підходу виникають умови для специфікації властивостей часового виміру з різних позицій. У цілому в дослідженні математичних операцій з часовими інтервалами слід виходити з положення, що кожна із властивостей часового виміру може перевірятися більш ніж однією математичною операцією. Виконання таких операцій розкриватиметься в характерних змінах середнього та стандартної похибки відмірювання інтервалу-відповіді у порівнянні із класичним відтворенням інтервалів такої ж тривалості.

Дослідження побудови часового виміру має за мету також створення підґрунтя для розроблення підходів до трансформації досвіду через зміни його часової репрезентації. Трансформація часового виміру досвіду в такому масштабі може виявитися релевантною для вирішення певних завдань у клінічній психології, при цьому йтиметься в першу чергу про зміни часової репрезентації досвіду, безпосередньо даного в потоці свідомості.

Література

1. *Block R.* Models of psychological time revisited / R. Block, D. Zakay // *Time and Mind* / H. Helfrich (Ed.). – Seattle, Toronto, Göttingen, Bern : Hogrefe & Huber Publishers, 1996. – P. 171 – 195.
2. *Burlatchuk L.* Addieren von Zeitintervallen, oder wieviel ist 2+2 sec? / L. Burlatchuk, O. Polunin // *Abstraktband. Der 45. Kongress der DGPs, Nürnberg.* – Lengerich : Pabst Science Publishers, 2006. – S. 51.
3. *Cohn A. G.* Representing and reasoning with qualitative spatial relations about regions / A. G. Cohn, B. Bennett, J. Gooday, N. M. Gotts // *Temporal and Spatial reasoning* / O. Stock (Ed.). – Dordrecht : Kluwer, 1997. – P. 32 – 352.
4. *Frederick S.* Time discounting and time preference: A critical Review / S. Frederick, G. Loewenstein, T. O'Donoghue // *Journal of Economic Literature.* – 2002. – Vol. XL. – P. 351 – 401.
5. *Gärdenfors P.* Conceptual spaces: the geometry of thought / P. Gärdenfors. – Cambridge, Massachusetts, London : MIT Press, 2004. – 308p.
6. *Loewenstein G. F.* Anomalies in intertemporal choice – evidence and an interpretation / G. F. Loewenstein & D. Prelec // *Quarterly Journal of Economics.* – 1992. – №107 (2). – P. 573 – 597.
7. *Pohl R.* Das Autobiographische Gedächtnis. Die Psychologie unserer Lebensgeschichte / R. Pohl. – Stuttgart : W. Kohlhammer, 2007. – 252 s.
8. *Polunin O.* Einfache mathematische Operationen mit Zeitintervallen / O. Polunin // *Beiträge zur 49. Tagung experimentell arbeitender Psychologen, Trier, 2007* / K. F. Wender, S. Mecklenbräuker, G. D. Rey, T. Wehr (Hrsg.). – Lengerich : Pabst Science Publishers, 2007. – S. 174.

9. *Polunin O.* Subtraction of Time Intervals and Model for Prospective Time Processing of R. Block & D. Zakay (1996) / O. Polunin // The 7th International Conference on Philosophy, Psychiatry and Psychology. Time, Memory and History : Abstracts. – Heidelberg, 2004. – P. 68.
10. *Polunin O.* Dauer der subjektiven Gegenwart. Alte Frage und neue Antwort / O. Polunin // Abstraktband. Der 43. Kongress der DGPs, Alexander von Humboldt–Universität zu Berlin. – Berlin, 2002 – S. 436.
11. *Polunin O.* Subjektive Gegenwart und ihre Grenzen / O. Polunin // Abstract-CD-ROM zum 42. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie (DGPs) Fridrich-Schiller-Universität Jena, Deutschland (24.9. – 28.09.2000), Pabst Science Service, 2000.
12. *Polunin O.* Zeiterleben. Phänomen der Drift der Gegenwartsdauer / O. Polunin // Experimentelle Psychologie: Beiträge zu 41. Tagung experimentell arbeitender Psychologen, Leipzig, 28. März – 1. April 1999 / E. Schröger (Hrsg.). – Lengerich : Pabst, 1999. – S. 148–149.
13. *Prelec D.* Beyond time discounting / D. Prelec, G. Loewenstein // Marketing Letters. – 1997. – № 8:1. – P. 97–108.
14. *Shepard R. N.* Toward a universal law of generalization for psychological science / R. N. Shepard // Science. – 1987. – №237. – P. 1317–1323.
15. *Головаха Е. И.* Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 208 с.
16. *Полунін О. В.* Психологічне дослідження феноменології переживання теперішнього / О. В. Полунін // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 138–143.

© Полунін О. В.

ЕФЕКТИВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО: БАЛАНСУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Н. О. Татенко

З'ясовується роль балансування як усвідомленої особистістю тимчасової внутрішньої опори, яка дає змогу віднайти оптимальні зовнішні і внутрішні ресурси для ефективного життєздійснення.

Ключові слова: життєві завдання, невизначеність, баланс, оптимальність, ефективне життєздійснення, емоційний шантаж.

Выясняется роль балансирования как осознанной личностью временной внутренней опоры, позволяющей найти оптимальные внешние и внутренние ресурсы для эффективного жизнеосуществления.

Ключевые слова: жизненные задачи, неопределённость, баланс, оптимальность, эффективное жизнеосуществление, эмоциональный шантаж.

The work examines the role of balancing as conscious personality a temporary internal support, which allows to find optimal internal and external resources for the effective life implementation.

Key words: life challenges, uncertainty, balance, optimal, effective life implementation, emotional blackmail.

Проблема. Життя людини можна розглядати як періодичне чергування стабільних і перехідних етапів. Момент переходу характеризується невизначеністю. Подальший розвиток може мати позитивний або негативний наслідок. Здатність особистості усвідомлювати та використовувати моменти динамічного балансу як ресурсні і керувати ними уможливорює позитивний перебіг майбутнього.

Необхідність визначитись у вирі інформаційної навали, природних, соціальних, політичних і фінансово-економічних катаклізмів, криз індивідуального життя, досягти максимально можливих успіхів, зберегти здоров'я і гарний настрій зумовлюють пошук внутрішніх засобів керування якістю свого життя. Яким чином особистість задіяна у власному житті? Що від неї залежить? Як вона може впливати на його стабільність і покращення?

Мета статті: визначити психологічні особливості функціонування динамічного балансу в прогнозуванні майбутнього особистістю з ефективним життєздійсненням.

Життєве завдання є наміром, призначенням людини відбутися, справдитися, це наповнені життям життєві домагання, що розкриваються людині разом з трансцендентним відкриттям світу. Життєве завдання формується між інтуїтивно розпізнаваними особистістю в собі порухами до дії, усвідомлюваними нею смислами свого життя і запитам середовища, в якому вона перебуває, – природного та соціального. Виконане життєве завдання повертається людині енергійністю, розширенням горизонтів майбутнього. Це вимагає від неї відповідальності за якість свого життя. Поступово особистість навчається співвідносити себе сьогодишню з учорашньою, проєктуючи себе майбутню. Такі внутрішні доторкування – рефлексії щодо себе різночасові – є нічим іншим, як самоудівництвом, самотворчістю і життєздійсненням.

Які особливості життєвого завдання ефективної особистості? Максимально в часі життя віднайти погодження із собою, своїми етичними цінностями і досягти успіху у справах, які викликають інтерес. Ми виділили дві регулювальні складові: свій можливий вклад, розраховуючи на позитивне перетворення об'єкта інтересу (інколи це максимальна пасивність, мовчання, невтручання), і розуміння творчої

природи позитивного розвитку того, на що спрямовані зусилля (як у нових бізнес-стратегіях, так і в опікуванні негативного самопочуття). Важливо діяти з такого свого внутрішнього центру, де все функціонує правильно. Подібну – головну – точку варто знайти в об'єкті, на який спрямовується вплив. Отже, життєве завдання сконцентроване на тому, щоб знайти такий рівень функціонування, де для самої особистості (всіх її складових) вся її активність, як і для об'єктів її впливу, несе максимально можливий позитивний ефект. У момент зіткнення утворюється баланс енергій, що дає в підсумку максимальну ефективність. Виникає очікувана рівновага. Як віднайти очікувану рівновагу? Часто у практичній діяльності ми помічаємо, що та чи інша людина або відчуває баланс, красу, або ні. Краса з цієї точки зору – це мистецтво володіння процесами динамічного балансу, а щастя – це почуття того, що він існує [3].

Що таке баланс? Який його психологічний зміст? Доцільність прагнення системи до рівноваги за суперечливих статичних і динамічних складових можна описати, використовуючи поняття динамічного балансу. Баланс розглядається як система показників, що характеризує якість шляхом зіставлення або протиставлення окремих його сторін, як рівновага, урівноваження, а також кількісне вираження співвідношення між сторонами якої-небудь діяльності, які повинні врівноважувати одна одну. *Динамічний* означає: пов'язаний з рухом, з дією, а також щось змінне, описуване якими-небудь рівняннями або закономірностями. Схоже з поняттям “баланс” поняття рівноваги має інший смисловий відтінок. Термін “рівновага” швидше статичний, він означає стан спокою, досягнутий у результаті процесів урівноважування. Термін “баланс” сам по собі динамічний, він має на увазі *рухоме*, змінне співвідношення характеристик якого-небудь процесу. Динамічний баланс означає безперервне переміщення точки рівноваги, прагнення системи досягти гармонійного стану, і в той же час готовність змінити цей стан, змінити точку рівноваги, якщо зміняться умови, що керують ситуацією. Динамічний баланс – це стан системи, що характеризується: гармонійним поєднанням логічно протилежних характеристик, які описують функціонування окремих складових цієї системи; готовністю системи змінити точку тимчасової рівноваги під дією умов, управління якими змінилося; постійним прагненням системи знаходити оптимальний рівноважний стан і підтримувати його за рахунок уведення в дію як уже відомих, так і новоутворених ресурсів.

Рівноважний стан не слід плутати з інертністю. Інертність не вимагає свідомих дій. Стабільність системи – це усвідомлені зусилля проходження через усі можливі види руху і через їх розуміння

досягнення стану динамічної рівноваги. Це стан стійкого руху, розвитку системи, зумовлений усіма видами взаємодій з навколишнім середовищем.

Коли розглядають динамічний баланс системи, неминуче виникає згадка про поняття оптимальності (оптимізації) як логічно спорідненого явища. Оптимальність є результатом цілеспрямованого управління системою, вираженням передбачуваності, заданості і ситуативної виправданості даного стану. Проте оптимальність і гармонійність не передбачають обов'язкової рівноваги і стійкості, зате мають на увазі необхідність управління.

Точкою відліку в кожній конкретній ситуації є стан динамічного балансу, характерною ознакою якого є численні флуктуації. У разі виведення системи з цього стану вона намагається зберегти початкові умови за допомогою механізмів зворотного зв'язку. Проте відхилення можуть бути посилені і зсередини за допомогою позитивного зворотного зв'язку, зокрема мимоволі. У такі моменти система може бути переведена через стан нестійкості в нову структуру. Система зберігає свої первинні властивості, поки флуктуації не перевищать гранично допустимі норми. Застосування принципу динамічного балансу може показати шляхи трансформації системи в умовах нестійкого розвитку, коли можна обійтися без різкої стрибкоподібної її зміни [4].

У буденному житті балансу між роботою і особистим життям вдається досягти далеко не кожному. Згідно з недавнім дослідженням, проведеним об'єднанням психотерапевтів Німеччини, причиною кожного десятого лікарняного, узятого жителями країни в 2008 р., стали психічні розлади. Останніми роками стрімко зросла кількість депресій, синдрому хронічного вигорання, хронічної втоми і посттравматичних синдромів. Виною тому – стрес і непомірні психологічні навантаження. На початку кар'єри на особисте життя не лишається часу. Поліпшенню балансу сприяє зниження рівня психологічного навантаження, створення позитивної корпоративної культури, таких умов праці, за яких співробітники відчують себе захищеними [6].

Які ж перешкоди постають перед людиною, що прагне ефективного життєздійснення? Має сенс виділити *фактор невизначеності* (зовнішньої і внутрішньої), який може бути невідомістю (пасивний), а може бути маніпулюванням (тиск, емоційний шантаж).

Для толерантної до невизначеності особистості характерними є: пошук ситуації невизначеності; почуття комфорту в момент перебування в ситуації невизначеності; сприйняття невизначених ситуацій як бажаних; здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо невідомі всі фактори і можливі наслідки прийнятого рішення;

здатність приймати конфлікт і напругу, які виникають у ситуації неоднозначності; спроможність протистояти невпорядкованості та суперечливості інформації; витримувати напругу кризових, проблемних ситуацій; приймати невідоме; сприймати нові, незнайомі, ризиковані ситуації як стимульовальні; пристосовуватися до очевидно неоднозначної ситуації або ідеї. Толерантність до невизначеності є неодмінною складовою креативності, оскільки вона зумовлює здатність відкладати формулювання кінцевого судження, сприяє прийняттю ефективних творчих рішень і підтримує мотивацію творчої діяльності [1, с. 77]. У дослідженнях особистісного вибору толерантність до невизначеності поряд з параметрами життєстійкості та автономії розглядається як важливий диференціальний момент у вирішенні “екзистенційної дилеми” або як основна передумова для її здійснення [2].

Толерантності до невизначеності притаманний “нелінійний ефект”, який дає змогу застосовувати нелінійний підхід до вивчення психіки, що базується на математичній теорії “катастрофічних моделей” [1].

Зовнішня толерантність (до інших) – переконаність, що вони можуть мати свою позицію, здатні бачити речі з інших (різних) точок зору, з урахуванням різних факторів.

Внутрішня толерантність (до невизначеності) – здатність до прийняття рішень і розмірковування над проблемою, навіть якщо невідомі всі факти і можливі наслідки. Під невизначеністю розуміють ситуацію, яку індивід у ході сприймання не може категоризувати через нестачу інформації (або якихось підказок).

Толерантність до невизначеності розглядається у зв'язку з розкриттям механізму особистісного змінювання як нелінійного, незворотного та малопередбачуваного переходу до нової ідентичності особистості, що передбачає розгляд особистості як здатної до саморегуляції і самоорганізації відкритої системи [1]. Усвідомлене особистістю ставлення до своїх станів динамічного балансу сприяє підвищенню ефективності періодів переходу.

Особливий інтерес становлять ситуації досягнення динамічного балансу та ситуації, коли такого балансу в спілкуванні немає. Що це за ситуації? Це психологічний тиск, маніпулювання або емоційний шантаж. Емоційний шантаж, наприклад, – це форма тиску, маніпулювання, коли близькі люди прямо або побічно погрожують нам неприємностями, якщо ми не зробимо того, що їм потрібно. Емоційний шантажист знає, наскільки ми цінуємо відносини з ним, бачить наші слабкі сторони і сокровенні таємниці. І незалежно від того, наскільки він нас любить, використовує ці знання, щоб досягти

того, що йому потрібно: нашого підпорядкування. Маніпулювання стає емоційним шантажем, коли воно використовується постійно, щоб примусити нас поступитися вимогам шантажиста за рахунок наших власних бажань і благополуччя.

Що відрізняє емоційний шантаж від не-шантажу? Ідеться про право встановити межі. Шантажист не зносить незадоволеності: переживаючи це почуття, він не може перегрупувати сили, змінити напрям своїх дій або пошуків бажаного. Незадоволеність пробуджує у шантажиста глибокий резонуючий страх втрат, і він сприймає її як сигнал про подальші нестерпні наслідки. Можна передбачити, що його психологічна структура не здатна досягти динамічного балансу. Шантажист досягає мети, спрямовуючи зусилля на страх, зобов'язання і відчуття провини опонента.

Ефективне спілкування передбачає збалансованість сил та позицій партнерів, усунення перекосів, пов'язаних з тиском однієї сторони на іншу, конструктивне, збалансоване розгортання аргументів та способів вирішення кожною із сторін, обопільну усвідомленість та зацікавленість у перспективі співпраці.

Отже, проектуючи майбутнє, особистість розглядає баланс як оптимум, як точку опори, як рівновагу, як справедливість, як щастя. У художньому фільмі “Список Шиндлера” Стівена Спілберга (1993) ми маємо змогу відстежити перераховані переживання. Так, за часів фашистської окупації Польщі представники робочих спеціальностей і люди, які зовні справляли враження здорових, могли витримати деякий час баланс – лишатися живими. Мати роботу в Кракові, в гетто, або уникнути печі в таборі смерті, означало зберегти життєвий баланс (ми бачимо, як жінки перед “атестацією” на спроможність працювати в таборі смерті проколюють палець і краплями крові роблять рум'яна, а потім відчайдушно радіють збереженому життю).

Висновки. Глибинне усвідомлення вартості життя, досвід осмислення екзистенційних цінностей роблять людину здатною до пошуку і підтримування балансу за будь-яких умов. У цьому, певно, криється першопричина оптимізму. До речі, слова “оптимізм” – “оптимізм” – “баланс” споріднені. Можемо висловити гіпотезу, що щаслива перспектива майбутнього є усвідомленим оптимізмом, або балансом.

Література

1. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности: проблематика исследований / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8. – С. 75–79.
2. Коробкова Т. А. Принцип динамического баланса в процессе формирования культуры учебной деятельности студентов / Т. А. Короб-

- кова, П. В. Скулов // Культура учебной деятельности студентов: теория и практика формирования // Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Барнаул, 2003. – С. 213–219.
3. *Леонтьев Д. А.* Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // Первая всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений. – М., 2001. – С. 100–109.
 4. *Скулов П. В.* Принцип динамического баланса как философская основа мировоззрения, способ повышения эффективности научных исследований и необходимое условие проявления культуры в разработке и применении аудиовидеодидактических средств / П. В. Скулов // Проблемы развития и интеграции науки, профессионального образования и права в третьем тысячелетии. – Красноярск, 2001. – С. 194–197.
 5. *Форуард С.* Эмоциональный шантаж / С. Форуард, Д. Фрейзер. – М. : АСТ, 2006. – 320 с.

© Татенко Н. О.

ДОСВІД ЖІНОЧИЙ І ЧОЛОВІЧИЙ: ТОРТУРИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Т. М. Титаренко

Не релігія, а гендер є опіумом для народу.

І. Гофман

Проаналізовано особливості тлумачення гендеру в постнекласичній парадигмі, в межах якої гендер конститується особистістю у взаємодії з оточенням і трансформується під впливом вікового, професійного, сімейного та інших контекстів. Показано, як набуття життєвого досвіду сприяє новим інтерпретаціям символічних засобів, за допомогою яких відбувається змінювана гендерна ідентифікація.

Ключові слова: гендер, ідентифікація, тіло як текст, постнекласична парадигма.

Проаналізовані особливості трактування гендера в постнекласической парадигме, в рамках которой гендер конституируется личностью во взаимодействии с окружением и трансформируется под влиянием возрастного, профессионального, семейного и других контекстов. Показано, как приобретение жизненного опыта способствует новым интерпретациям символических средств, с помощью которых осуществляется изменяющаяся гендерная идентификация.

Ключевые слова: гендер, идентификация, тело как текст, постнекласическая парадигма.

The characteristics of interpretation of gender in a post-non-classical paradigm are analyzed in this article. It is affirmed that gender is constituted by the person in his(her) interaction with the others and transformed under the influence of different contexts (age, professional, family etc.). It is shown, how life experience contributes to the appearance of new interpretations of the symbolic means which help change gender identification.

Key words: gender, identity, body as text, post-non-classical paradigm.

Проблема. Актуальність дослідження ставлення чоловіків і жінок до набутого досвіду в суспільстві, яке традиційно є суспільством гендерного дисбалансу, не викликає сумнівів. Здоровий глузд свідчить, що представники двох статей користуються із специфічних інтерпретативних практик. А проте досі незрозуміло, скільки статей є в сучасному плинному світі, як гендерна специфіка асиміляції досвіду залежить від особистісної контекстуальності і, відповідно, наскільки коректно в межах постнекласичної парадигми протиставляти чоловічі і жіночі інтерпретації досвіду.

Який досвід – чоловічий чи жіночий – є більш дослідженим? Сучасна соціологія, на думку О. А. Здравомислової і Г. А. Тьомкіної, не дає достатньої інформації про жіночий світ, концентруючи увагу на світі чоловічому [4]. Відповідно інформація, що є неправильною, недостатньою чи замовчуваною, перетворюється на дезінформацію. Визначальні елементи досвіду жінок, пов'язані із сім'єю, народженням дітей, емоціями, сексуальністю, протягом довгого часу взагалі посідали в науці маргінальне становище.

Але й чоловічий досвід вивчено недостатньо, як показано в ґрунтовному дослідженні І. С. Кона. За вузьке розуміння маскулінності, яке обіцяє чоловікам високий статус і привілеї, вони розплачуються поверховими міжособистісними стосунками, поганим здоров'ям і передчасною смертю [5, с. 15].

Отже, *метою статті* є підвищення чутливості вітчизняної соціальної психології до жіночого і чоловічого досвіду з усіма складностями його інтерпретації особистістю, яка стає дедалі контекстуальнішою.

Сьогодні всі говорять про змінність гендерної ідентичності, про непоодинокі випадки перехідних форм, “перекодування” ідентичності з чоловічої на жіночу і навпаки. Деякі культури не лише визнають існування людей “третьої статі”, а й створюють для них спеціальні соціальні ніші – ролі, статуси [там само, с. 42]. До того ж індивіди, високомаскулінні за одними показниками, наприклад когнітивними, можуть бути виразно фемінінними за іншими, наприклад емоційними [там само, с. 47].

Дж. Плек сформулював відому конструктивістську парадигму гендерно-рольового напруження (Pleck, 1981), згідно з якою засвоєння гендерних ролей не є стандартним інваріантним процесом, що веде до розвитку типових для певної статі та закорінених у свідомості особистісних рис. Це складний, варіативний процес, що відбувається під сильним впливом панівних гендерних ідеологій, які видозмінюються залежно від соціального середовища і культурного контексту (див. [5, с. 75]).

Наведемо дані експерименту В. Бресколл з Єльського університету, яка демонструвала випробуванню відеозапис співбесід під час прийому на роботу. Випробуванню треба було, оцінивши кожного здобувача, установити йому зарплатню. Чоловіки і жінки, які виступали здобувачами, демонстрували у відеозапису гнів і сум. Виявилось, що найпозитивніше оцінюється розгніваний чоловік, далі йде сумна жінка, потім – сумний чоловік і на останньому місці – розгнівана жінка [там само, с. 107]. Як бачимо, навіть звичні емоційні стани оцінюються в соціумі відповідно до статі людини, яка чи то має “законне” право їх виявляти, чи ні. І тут вплив гендерної ідеології важко не помітити.

Але ця ідеологія вже далеко не є однозначною. Традиційні уявлення про маскуліність і фемінінність відчутно трансформуються. У сучасній Німеччині, де із 70-х років минулого століття проводяться численні гендерні дослідження, можна спостерігати істотну динаміку гендерних настановлень і цінностей. Зафіксовано помітний зсув до більш м'якої маскуліності, особливо серед чоловіків нижнього середнього класу віком від 27 до 40 років, що мають гуманітарну освіту і працюють учителями, психологами, соціальними працівниками. Вони більше допомагають жінкам у побуті та вихованні дітей, краще усвідомлюють свої почуття, більше говорять про них, менше хизуються власною маскуліністю і частіше виражають симпатії до андрогінних цінностей (див. [5, с. 117–126]).

Гендерні інтерпретації, серед яких чи не найпоширенішою є процедура приписування статі, завжди супроводжують людську взаємодію. Якщо відбувається “гендерний збій”, який вивчали американські дослідники К. Уест і Д. Зіммерман [7] (людина, наприклад, заходить до крамниці і не може ідентифікувати стать продавця), це викликає відчуття незручності та утруднює спілкування. Виявляється, що ефективна комунікація за суспільними законами й нормами вимагає взаємного визначення статі обох учасників взаємодії.

Стає зрозумілим, – пишуть О. А. Здравомислова і Г. А. Тьомкіна [4], – що гендерні стосунки є конструктами культури, у межах якої вони спрацьовують. Саме робота культури з приписування статевої

належності і називається гендером. Якщо гендер створюється щомиті, тут і тепер, то для його розуміння потрібно визначитися з мікроконтекстом соціальної взаємодії, що його породжує і ним породжується.

Сьогодні вже не спрацьовує “неоковирна столярська логіка: поділити людство рівно навпіл: на чоловічі і жіночі особини...”, – зауважує П. Гудман [3, с. 80]. Механізмом створення гендеру (doing gender), за І. Гофманом, стає так званий гендерний дисплей. Цей дисплей як репрезентація статевої належності є багатоманітністю проявів чоловічого і жіночого у взаємодії. Гендерний дисплей як спектакль є таким складним, що його виконання не можна звести до окремих реплік, костюмів, гриму та антуражу. Актори вивчили свої партії дуже давно, вони вже зрослися з ними, і тому гра скидається на природний вияв їхньої сутності, не на вираження гендеру як ролі, а на вираження ества. Загадка конструювання гендеру полягає саме в цьому: щомиті ми беремо участь у маскарадї представлення своєї статі, але робимо це так, що гра здається іманентно нам властивою і такою, що відтворює нашу глибинну природу [2].

На погляд І. Гофмана, гендерний дисплей передує включенню людини в певну практику, правлячи за свого роду прелюдію перед конкретною діяльністю. Феміністські конструктивісти К. Уест і Д. Зіммерман критикують Гофмана за недооцінку проникності гендеру. Вони вважають, що репрезентація статевої належності відбувається не на периферії і не тільки в моменти переключення з однієї діяльності на іншу; ця репрезентація пронизує взаємодію на всіх рівнях. Граматика мови закріплює жіночність і мужність у відповідних структурних формах, створюючи підґрунтя для виконання численних партій чоловіка і жінки, чоловіко-жінки, жінко-чоловіка тощо.

У конструктивістському ключі гендер зазвичай не визначають просто як соціальну роль, оскільки ролі ситуативні, а гендер пронизує практично всі рольові специфікації: професійні, сімейні та ін. Тому його називають квазіроллю, базовою роллю або ідентичністю, на яку нанизуються всі інші. У цьому розумінні, – пишуть Здравомислова і Тьомкіна, – гендер є категорією, схожою на етнічність – він так само зумовлює загальний контекст, у якому виконуються різні ролі [4].

Але в межах постнекласичної парадигми важко погодитися з наявністю будь-яких загальних надконтекстів, ієрархічно вищих за інші. Так само дивно, що дехто вважає гендер за базову особистісну ідентичність, оскільки характеристикою особистості, котра впливає на інтерпретацію досвіду, є здатність до гнучкого, множинного ідентифікування. Як тут бути з відомими ворожими атрибуціями щодо представників іншої статі з метою досягнення більш чіткої власної ідентичності? Згадаймо розтиражовані слогани типу “Усі чоловіки –

наволоч” або “Усі баби – дурепи”. Схоже, у постнекласичній парадигмі вони мають вельми застарілий вигляд.

Новим дослідницьким полем стає вивчення шляхів конструювання гендерних ідентичностей, що замінюють статеворольову соціалізацію. Протягом життя людина неодноразово творить і перетворює, переінтерпретує свій гендер, змінюючи стосунки, до яких включається. Гендер стає контекстом, органічно пов'язаним із контекстами віку, етнічної належності, соціального статусу тощо.

У сучасному світі, уже не зацікавленому в пошуках загадкової глибинної сутності мужності-жіночності, як і сутності особистості акцент переноситься на зовнішні прояви відповідних явищ, їхню репрезентацію в соціумі. Дискусії про сутність мужності, на думку С. Ушакіна, перетворюються на дискусії про характер чоловічої “збруї”. Форма починає виконувати не так репрезентативну, представницьку, відтворювальну функцію, як функцію конститутивну. Особливого значення набувають різного роду “маніфестації”, “символи”, “знаки” або ярлики, що відсилають до інших смислових кодів, інакших, не явних, не очевидних ієрархій, які все-таки мають першочергове значення. Формальні елементи починають використовуватися для позначення, тобто матеріалізації, браку елементів змістових – як тому, що ці змістові елементи не можуть бути безпосередньо наявними, так і тому, що вони звичайно мають фантомний характер [6].

Можна уявити, що в цьому “формалістському” контексті, де лейбл нерідко виявляється важливішим за те, що він символізує, набуття життєвого досвіду стає процесом нагромадження, асиміляції та інтерпретації символічних засобів, за допомогою яких чоловік чи жінка можуть позначити свою присутність у суспільстві.

У результаті таких методологічних інновацій, на думку Ушакіна, з'являється можливість розглядати статтю як продукт конкретної риторичної діяльності, як постійно змінюваний результат безперервної роботи з вироблення символів і смислів.

У словосполученні “self-made man” головною, провідною часткою є не “man” і не “made”, а саме “self”, як уважає Ушакін. Наскрізна тема само-стійності, само-діяльності, само-достатності, що супроводжує концепцію “професійного чоловіка”, постійний акцент на особистій здатності досягати поставлених цілей досить чітко вказують на прагнення до визначення не лише зовнішніх меж ідентичності конкретного професіонала, а й на його спроби не виходити за межі цієї відносно безпечної зони особистого спокою.

Ідеться про страх не знайти себе, не знайти для себе “пустої ніші”, боязнь розчинитися в соціальному житті. Цей екзистенційний

страх втрати власних меж, страх злиття з фоном є страхом втрати самого себе, своєї ідентичності. Західні дослідники говорять у цьому зв'язку про “кризу мужності”, бачачи причини її в нездатності конкретних чоловіків відповідати культурним нормативам мужності минулої епохи.

Додамо, що нові культурні нормативи постійно народжуються і нездатність бути стовідсотковими чоловіками чи жінками минулої епохи стає здатністю відповідати найсучаснішим тенденціям епохи нової.

Особистісні межі вже не залежать від рівня сформованості власної ідентичності, яка передбачає жорстке протиставлення “своїх” і “чужих”, “наших” і “не наших”. Здатність і смак сучасної особистості до нових і нових ідентифікацій, у тому числі й з представниками іншої статі, відкриває можливості таких несподіваних інтерпретацій набутого досвіду, які в епоху модерну важко було уявити.

Повертаючись до професійно-статеві ідентичності, про яку міркує С. Ушакін, зауважимо, що вона дуже далека від того, щоб бути “до міри”. “Фрак” цієї ідентичності, придбаний, сказати б, “на виріст”, “із випередженням”, має оформити, а не відтворити теперішній момент. І як це буває з кожною річчю, узятою “на виріст”, прозір між межами нарцисичної ідентичності і конкретним тілом має бути чимось заповнено. У журналі “Ведмідь” ці символічні пустоти, порожнечі ідентичності, яку куплено на виріст, заповнюються ідеєю агресивного і водночас професійного споживацтва.

За даними численних дослідників, маскулінізація споживацтва на Заході відбувалася саме шляхом маскування пасивного (тобто традиційно жіночого) бажання *насолоджуватися* з предмета. Жінки насолоджуються з того, що споживають, чоловіки споживають, агресивно прагнучи *оволодіти* цим предметом. Так маскуліністичність і фемініністичність опосередковуються і способами споживання, і наборами товарів, що символізують відповідну стать.

Зауважимо, що гендерні настановлення і побутові практики на пострадянському просторі безумовно залишаються консервативнішими за європейські. Наприкінці 90-х років ХХ ст. О. Мещеркіна провела серію глибоких інтерв'ю із чоловіками 30-50 років, ставлячи запитання “Що для вас значить бути чоловіком?”. Виявилася дуже висока порівняно з Європою гомосоціальність, тобто російські чоловіки набагато інтенсивніше спілкуються із чоловіками, ніж із жінками. І чоловіки, і жінки знаходять розуміння, підтримку й допомогу серед представників своєї статі майже у 80 % випадків. Жорсткими, консервативними залишаються патріархальні гендерні стереотипи. Самооцінка й самоповага чоловіків набагато вища за жіночу, що є властивістю гегемонної маскуліністичності (див. [5, с. 158–168]).

У постмодерному світі культурним текстом стає навіть тіло, у якому зашифровано інформацію про громадське і політичне життя. За М. Дуглас, тіло – це поверхня, на якій записуються основні культурні норми, соціальна ієрархія і навіть метафізичні уявлення суспільства (Douglas, 1966) (див. [1]). Статура, вага, зовнішній вигляд мають крім прямого ще й переносне значення, читаючись символічно і метонімічно як конкретні соціальні, історичні, політичні, культурні смисли. Ці смисли змішуються, взаємообертаються, що робить спроби гендерних інтерпретацій справжніми тортурами.

Як підкреслював П. Бурдє, через повсякденну практику, що поширюється на такі прості речі, як поведінка за столом і вранішній туалет, культура стає тілом, перетворюється на звичну дію і самозрозумілий факт, створюючи сферу, що погано піддається свідомим змінам.

Цікавою в цьому контексті є історія радянського тілесного канону, яку вивчав І. С. Кон. Як і фашистське тіло, радянське чоловіче тіло мало бути виключно героїчним або атлетичним. Популярний образ спортсмена стверджував офіційні військово-патріотичні цінності сили, сміливості, готовності долати труднощі, дисциплінованості тощо.

Партія боролася проти порушення гендерних стереотипів, забороняючи довге волосся, вуса, бороди, яскраві сорочки, вузькі джинси, тобто все індивідуалізоване, нестандартне, іноземне. Державна влада щосили захищала гендерні стереотипи, пов'язані зі ставленням до зовнішності, до власного тіла, оскільки якимось новим ставленням сприяє виробленню нових звичок, непрогнозованої манери поведінки, не радянського стилю спілкування.

Чи можна вважати чоловіче тіло, у якому живе його соціальне Я, вільнішим, ніж тіло жіноче? Відомо, що для формування статевої ідентичності чоловіків зовнішність грає роль перешкоди, яку потрібно подолати. Якщо говорити про зайву вагу, то в чоловіків її негатив не є таким однозначним. О. Барабан слушно зауважує, що зайві десять кілограмів для жінки стають катастрофою, тоді як для чоловіка залишаються непомітними або сприймаються як невелика вада. Жінку, згідно з Орбач (Orbach, 1978), повнота ізолює, робить неповноцінною, бо сприймається як небажання подібатися чоловікам [1].

З одного боку, жінка відчуває себе знехтуваною, а з другого – вона звинувачує сама себе за цю громадську зневагу. Справді, вираз “прекрасна половина” вимагає від жінки відповідати очікуванням, бути прикрасою, декоративною деталлю, дорогим чоловічим аксесуаром. Як стверджує Дж. Бергер, “чоловіки діють, а жінки сприймаються” (Berger, 1972).

Вага чоловіка має більшу контекстуальну зумовленість, більшу

сміслову амбівалентність, адже мужність чоловіка нерідко визначається його соціальним статусом, посадою, фінансовими можливостями. У США повнота зазвичай трактується ще й у класовому і расовому контекстах. Заможна людина асоціюється із владою над власним тілом, бажаннями, апетитами. Повнота, як доводить Кіпніс, не просто символізує нездатність керувати собою, а й загрожує переходом у менш престижний клас (Кіпніс, 1998). Повне тіло трактується не тільки як непривабливе, але й говорить про професійну непридатність і громадянську безвідповідальність людини, її лінощі, глупоту, безвільність і навіть про наявність психічних відхилень (Klein, 1996; Bordo, 1993).

Згадаймо для порівняння вітчизняну класику позаминулого століття, у якій повнота літературних героїв мала позитивне значення. У М. В. Гоголя повні здорові козаки трактувалися як “справжні мужчини”, тоді як худі персонажі асоціювалися зі слабкістю, хворобами, чаклунством, злими силами. Отже, влада і сила в нашому суспільстві традиційно асоціювалися з достатком, необмеженим споживанням і, відповідно, зайвою вагою, повнотою. Епоха соціалізму хоча й пропагувала аскетизм і стрункість, усе-таки робила поправки на вік і статус чоловіка. Дебелі керівники всіляко віталися, оскільки їхня огрядність асоціювалася з мудрістю, стабільністю, відмовою від особистих бажань заради спільної справи.

Тоді як для трактування жіночої повноти досить мікроконтексту, для інтерпретації повноти чоловічої потрібен макроконтраст: зайва вага чоловіка сприймається чи то як знак його переможності, могутності, чи то як показник лузерства, безкультур'я, пасивності. Вона може ставати помітною чи непомітною, позитивною чи негативною залежно від становища чоловіка в суспільстві.

Отже, тіло як текст теж править за практику інтерпретації набутого досвіду, зосереджуючи в собі чимало інформації про життя особистості. Ставлення до власного тіла, увага до нього, турбота про його здоров'я, привабливість, молоджавість стають формами асиміляції, пакування досвіду. Залежно від вигляду, доглянутості, окультуреності тіло по-різному сприймається й інтерпретується. Чоловіки і жінки, старі і молоді, забезпечені і незаможні, гламурні модники і суворі неформали своїми тілами сигналізують про сьогочасні гендерні цінності та уподобання.

Висновки. Хоча спроби традиційного, звичного інтерпретування жіночності або мужності поступово втрачають сенс, намагання йти знайомим шляхом задовольняє потребу особистості в сталості, константності, визначеності, цілісності. Вираз “тортури інтерпретацією” належить П. Гудману, який використовував його, говорячи про богословські терміни [3, с. 78]. Гендерні лейбли також дуже добре

відшліфовані за часи їх уживання і все-таки залишаються вкрай неоднозначними, що стимулюватиме дослідників ще не раз піддавати їх тортурам нових тлумачень.

У постнекласичній парадигмі гендер утрачає незмінний, нерухомий статус, постійно конститууючись і відтворюючись у комунікативних ситуаціях, відчуваючи на собі впливи інших особистісних контекстів типу вікового, професійного, сімейного, етнічного.

Коли форма починає виконувати не так репрезентативну, представницьку функцію, як функцію конститутивну, набуття життєвого досвіду стає нагромадженням, асиміляцією та інтерпретацією символічних засобів, за допомогою яких чоловік або жінка позначають для оточення і себе актуальну спрямованість власної гендерної ідентифікації.

Маскулінність і фемінінність уже не є константною опорою набутої ідентичності, виходячи з якої так легко бути зрозумілим для себе і свого оточення. Належність до відповідного гендеру може опосередковуватися, наприклад, формою і змістом професійної активності, споживання або ставлення до власного тіла як культурного тексту, що у відповідний спосіб презентує людину світові та інтерпретує набутий нею досвід.

Л і т е р а т у р а

1. *Барабан Е.* Заметки на полях феминистской критики русской литературы [Електронний ресурс] / Е. Барабан. – Режим доступу: <http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal/gurnal-09-08.pdf>
2. *Гофман И.* Гендерный дисплей / И. Гофман // Введение в гендерные исследования : хрестоматия. Ч. 2 // под ред. С. В. Жеребкина. – Х., 2001. – С. 306–335.
3. *Гудман П.* Безумная надежда и конечный опыт / П. Гудман ; под ред. Т. Стоера ; пер. с англ. – Воронеж : Изд-во Моск. гештальтинститута, 2009. – 119 с.
4. *Здравомыслова Е.* Социальное конструирование гендера / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социологический журнал. – 1998. – № 3–4. – С. 171–182.
5. *Кон И. С.* Мужчина в изменяющемся мире / И. С. Кон. – М. : Время, 2009. – 496 с.
6. *Ушакин С.* Видимость мужественности [Електронний ресурс] / С. Ушакин // Русский журнал. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/znamia/1999/2/ushakin.html>
7. *Уэст К.* Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Гендерные тетради / Труды СПбФ ИС РАН ; под ред. А. Клециной. – СПб., 1997. – Вып. 1. – С. 94–124.

КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Л. Д. Тодорів

Висвітлюється проблема конструювання гендерного досвіду особистості. Методологічні засади її дослідження розглядаються в межах соціально-конструктивістської парадигми.

Ключові слова: конструювання, соціальний конструктивізм, гендерний досвід, габітус, практики.

Освещается проблема конструирования гендерного опыта личности. Методологические предпосылки ее исследования рассматриваются в рамках социально-конструктивистской парадигмы.

Ключевые слова: конструирование, социальный конструктивизм, гендерный опыт, габитус, практики.

The article is devoted to the investigation of construction of person's gender experience. Methodological basis of investigation of the given problem is reviewed in the article. The analysis of main theories of the social constructivism is made. The problem of construction of person's gender experience is established on the basis of the social-constructivist paradigm.

Key words: construction, social constructivism, gender experience, habitus, practice.

Проблема. На сьогоднішній день жодна з існуючих теорій гендерної соціалізації неспроможна пояснити процес становлення психологічної статі протягом життя людини. Найявні підходи більш придатні для пояснення механізмів формування гендеру в дитячі роки, оскільки розглядають процес “первинної” соціалізації, у ході якої відбувається засвоєння гендерних уявлень, норм, ролей шляхом навчання та інтеріоризації. Навчання передбачає засвоєння та відтворення існуючих норм. В основі такого концепту лежить уявлення про особистість як відносно пасивну сутність, яка сприймає, засвоює культурну даність, але не створює її сама.

Методологія соціального конструювання, теоретичною основою якої є напрацювання П. Бергера, Т. Лукмана, І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Р. Коннелла, Е. Гідденса, К. Уест, Д. Зіммерман та ін., наголошує на активній ролі індивіда в процесі конструювання як об’єктивної, так і суб’єктивної реальності. Дослідники розглядають

гендер не як сукупність особистісних психологічних рис чи ролей, а як продукт особливого роду соціальної свідомості, соціального досвіду.

Мета статті полягає в розкритті соціально-конструктивістської парадигми як методологічної основи дослідження проблеми конструювання гендерного досвіду особистості.

Соціальний конструктивізм, чи конструктивізм соціального знання, зосереджений на штучному походженні соціальної структури в результаті “більш-менш свідомої діяльності людей і соціальних інститутів” [1, с.18]. Авторами терміна “соціальний конструктивізм” вважають соціологів – американського дослідника П. Бергера і німецького вченого Т. Лукмана, які розглядають соціальну реальність і як суб’єктивну, і об’єктивну водночас. Вона відповідає вимогам об’єктивності, оскільки незалежна від індивіда. А проте соціальна реальність можна розглядати як суб’єктивний світ, позаяк вона постійно створюється людиною. Особистість постійно створює своє бачення соціального світу, засвоює досвід, ніби “пропускає через себе” об’єктивну реальність буденності, конструюючи власне бачення навколишнього життя, формуючи відповідні картини світу [так само].

Соціальна організація, соціальний порядок, а також норми, вимоги, стереотипи щодо того, якими повинні бути чоловіки і жінки, конструюються не тільки через знання, мову, а й у процесі інституціалізації (термін Бергера і Лукмана). Як зазначають дослідники, в основі останньої лежить габітуалізація, седиментація, традиція і реїфікація. Габітус – це образ дії, який увійшов у звичку, а габітуалізація, відповідно, є при звичаєнням. Седиментація передбачає процес “осадження”, перехід у “внутрішнє”, тобто в досвід. Традиція – це процес успадкування поколіннями набутого досвіду, завдяки чому відбувається інституціалізація ролей. За допомогою ролей, як зазначають Бергер і Лукман, інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Реїфікація – це процес опредмечування соціальної реальності, який супроводжується перетворенням створеного людиною світу у світ “нелюдський”, “дегуманізований”, “світ речей” [1].

Наступним важливим механізмом і засобом конструювання соціальної реальності є легітимація, яку Бергер і Лукман розглядають як “сміслову об’єктивацію порядку”. Легітимація, на їхню думку, створює нові значення, які слугують інтеграції тих значень, які уже властиві різним інституціональним процесам. Отже, конструктивістські ідеї П. Бергера і Т. Лукмана дають підстави розглядати соціальну реальність, яка створюється індивідами в процесі інституціалізації. Дослідники обстоюють думку, що структура соціальної реальності конституюється суб’єктивними значеннями.

Отже, з погляду даної теорії досвід, зокрема гендерний, можна розглядати як об'єктивний і суб'єктивний одночасно, як результат інституціалізації.

У драматургічному інтеракціонізмі І. Гоффмана гендер трактується як результат соціальної взаємодії і одночасно його джерело. Стверджуючи, що гендер створюється щохвилино, тут і тепер, дослідники доходять висновку, що для розуміння його основ потрібно звернутися до аналізу мікроконтексту соціальної взаємодії [8]. Щоб осмислити процес конструювання гендеру в конкретній ситуації міжособової взаємодії, І. Гоффман уводить поняття “гендерного дисплея”. Гендерний дисплей – це різноманітність проявів статевої належності, що виявляється на рівні міжособового спілкування. Він знаходить відображення в тілесній ідіомі, символіці, стилі та змісті спілкування. Ім'я, зовнішній вигляд, тембр голосу, манера спілкування і рухів, стиль вираження почуттів – усі ці численні прояви утворюють гендерний дисплей, який дає можливість ідентифікувати співрозмовника як чоловіка або жінку [там само]. Однак гендерний дисплей, як уявлення про статеvu належність у взаємодії, досить тонкий і складний, а тому його використання не може зводитися тільки до окремих реплік, костюмів, антуражу. Як зазначають К. Уест, Д. Зіммерман, уся атмосфера – стиль, габітус – складають дисплей гендеру [3]. Отже, дисплей гендеру – це не просто зовнішні прояви статевої належності, а більш складне утворення, яке постійно доповнюється новим змістом, може реконструюватися і визначає самовиявлення особи.

Засоби, які використовуються у суспільстві для вираження належності до статі, І. Гоффман називає формальними конвенційними актами. Вони є моделями доречної в конкретній ситуації поведінки, що сприяє збереженню і відтворенню норм повсякденної взаємодії.

Різні суспільства, соціальні групи, різні соціальні ситуації передбачають різні конвенційні форми гендерного дисплея, а тому демонстрація дисплея – це не природний вияв людського Я, а гра за правилами. Змінюються правила, ролі – змінюється і дисплей. Іншими словами, схема виявлення себе за чоловічим або жіночим сценарієм зумовлюється уявленнями, нормами, стереотипами, моделями, прийнятими в соціальному просторі, де відбувається міжособова взаємодія. Будь-яка зміна уявлень, руйнування стереотипів реконструюватимуть “дисплей”, сценарії, моделі поведінки.

Як зазначають К. Уест і Д. Зіммерман, конструювання гендеру охоплює комплекс соціально контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи [3]. Розглядаючи гендер як здійснення, як досягнуто якість ситуативної поведінки, представники

етнометодологічного напрямку ілюструють перехід поведінки індивідів з індивідуального рівня на рівень взаємодії і вихід на інституційний рівень. Вони зауважують, що, з одного боку, гендер створюють індивіди, а з другого боку – це творення зумовлене ситуативно, оскільки відбувається в контексті реальної чи віртуальної присутності інших, які, як передбачається, орієнтовані на його творення. Тому дослідники вважають, що гендер слід розглядати як емерджентну характеристику соціальних ситуацій, як результат і одночасно причину різних соціальних відносин, як засіб легітимізації одного з найбільш фундаментальних розподілів у суспільстві.

Отже, у рамках теорії І. Гоффмана завдяки мікроконтексту взаємодії стає можливим побачити, як конструюється гендер, що зводиться до демонстрування дисплеїв, конвенційних актів, які впливають на формування дисплеїв інших учасників взаємодії. Гендерний дисплей є конвенційним і відтворює соціальний порядок, який ґрунтується на уявленнях про чоловіче і жіноче в тій чи тій культурі. Безперечно, конструювання гендерного досвіду складно уявити поза межами мікроконтексту взаємодії. Однак такий процес вимагає включення в аналіз і макроконтестних взаємодій. Відтак з'являється можливість пояснити механізми виникнення “гендерних дисплеїв” як схем становлення індивіда за жіночим або чоловічим сценарієм.

Гендерний досвід як результат процесу міжособової взаємодії і одночасно її джерело розглядається в етнометодології Г. Гарфінкеля. Автор етнометодологічної теорії для пояснення механізмів конструювання гендеру вводить поняття “фонові очікування” і “рефлексивність”. Фонові очікування – це уявлення соціального суб'єкта, представлені у формі правил дій (поведінка, розуміння, пояснення і т. ін.). Дослідник оперує поняттям соціальної структури, яка впливає на свідомість індивіда через фонові очікування, під якими мають на увазі соціально схвалювані настановлення на ті чи інші дії, що можуть не усвідомлюватися і не піддаватися рефлексії самими діячами. Уведення категорії соціальної структури дає змогу розкрити зв'язок між фоновими очікуваннями і соціальним досвідом, які конструюються в процесі міжособової взаємодії. Тому фонові очікування розглядають як своєрідну соціально-культурну квінтесенцію соціальних взаємодій. Вони очевидні, але непомітні, не усвідомлені учасниками взаємодії та іншими членами суспільства. Однак фонові очікування сприймаються не пасивно: індивіди надають їм особистісного, практично раціонального смислу, можуть переробляти їх, а інколи й суттєво деформувати [7]. Іншими словами, фонові очікування спрямовують соціальну взаємодію, визначають

характер комунікації, залишаючи при цьому можливість для власної творчої активності.

Таким чином, соціальна дійсність створює і відтворює саму себе, народжується все із тих же суб'єктивних актів, завдяки рефлексивності індивідів. Рефлексивність передбачає виникнення соціальних структур у процесі їх суб'єктивної інтерпретації. Розуміння соціальної реальності приходить не через прийняття загальних культурних норм і цінностей, на чому наполягали М. Вебер і Т. Парсонс, а конструюється зсередини. Це не означає, що соціальний порядок є продуктом власної спонтанної активності індивідів, який виходить саме таким, яким його створили самі учасники соціальної взаємодії, а, безумовно, з урахуванням набутих раніше правил, знань, досвіду, які були отримані від своєї культурної групи.

Таке розуміння соціальної реальності дає підстави вважати, що конструювання досвіду індивіда відбувається через фонові очікування, які виникають у процесі соціальної взаємодії за схемами і правилами відповідної групи, спільноти, культури. Такі утворення не засвоюються автоматично, а підлягають інтерпретації, в результаті якої вони можуть зазнавати реконструкції, змін. Як зазначає Г. Гарфінкель, створені ідеології, нормативи, схеми не є раз і назавжди даними в групі, спільноті чи культурі. Вони є до тих пір реальними, доки їх існування будуть підтверджувати члени групи, спільноти [7].

В етнометодології Гарфінкеля соціальна взаємодія отожднюється з мовною комунікацією, причому не зі смисловою інформацією, а із синтаксисом. Тому досвід можна вивчати не на основі того, *що* сказано, а *як* сказано. На нашу думку, суб'єктивний досвід можна виявляти, фіксувати на основі того, як людина інтерпретує, які використовує інтерпретативні схеми, як здійснює оцінювання, шкалювання тощо.

Наступною парадигмою, яка створює можливості для методологічного обґрунтування проблеми конструювання гендерного досвіду особистості, є теорія структурації англійського соціолога Е. Гідденса, згідно з якою предметом дослідження є соціальні практики, упорядковані в просторі і часі [2]. Досліджувати досвід суспільства можна на основі виявлення його основних соціальних практик. Саме через соціальні практики індивіди засвоюють соціокультурний досвід. Вони не є раз і назавжди даними, незмінними, що яскраво видно на прикладі динаміки уявлень щодо манери, стилю спілкування між особами протилежної статі. Суттєво відрізнятимуться уявлення сучасної молодої людини і дівчини або хлопця минулого століття.

Соціальні практики в різних країнах неоднакові, і, відповідно, є своєрідними в одній і тій самій країні в різні історичні епохи. Вони “однакові” в певному просторі і часі завдяки рефлексивності агентів, які відстежують перебіг соціального життя [там само]. Наприклад, у європейських країнах сучасна жінка не допускає, щоб чоловіки пропускали її першою у дверях, оскільки це не відповідає принципам гендерної рівності. У країнах пострадянського простору така поведінка є критерієм вихованості чоловіка.

Отже, індивіди засвоюють соціальні практики в процесі соціалізації, що забезпечує повторення практики. Соціальні практики, структури можуть змінюватися, реконструюватися, конструюватися завдяки діям людей. Наприклад, поява жінок-поліцейських на вулицях США суттєво змінила уявлення про статеву специфіку цієї професії. Як бачимо, гендерні норми, вимоги, схеми статевої поведінки, які існують у суспільстві, культурі, спільноті, можуть змінюватися певною мірою під впливом дій людей, завдяки їхній рефлексивності набувати реконструйованого вигляду і визначати самовиявлення. У процесі демонстрування тієї чи іншої практики вона виглядатиме дещо іншою, своєрідною.

Згідно з теорією структуризації момент створення дії індивіда є одночасно моментом відтворення певної соціальної практики. При цьому індивіди відтворюють і умови, які роблять такі дії можливими. У результаті ми дістаємо дещо інше, ніж це уявлялося людям, оскільки воно включає в себе і навімисне, і ненавімисне. Потік дій безперервно створює наслідки, які є ненавімисними, і ці непередбачувані наслідки можуть формувати нові умови дій через зворотний зв'язок [2]. Отже, уявлення Е. Гідденса про дуальність структури дає змогу не тільки вирішити питання детермінації поведінки людини, а й зрозуміти, як конструюються гендерні норми, вимоги, ідеології в тій чи іншій культурі, спільноті, як на такий процес впливають самі індивіди.

У “теорії практик” Р. Коннелла наголошується на ролі особистості в процесі конструювання соціальних відносин. Оскільки згідно з теорією структура складається історично, то, відповідно, категорії жіночності/мужності розглядаються як “постійно створювані ідентичності” [4]. Творються такі ідентичності завдяки практикам, вивчаючи які можна відстежити, як конструюються взірці маскулінності і фемінності в ієрархії повсякденності. Важливим у теорії є поняття “габітус”, яке відображає взаємозв'язок соціальної структури і соціальної дії; відтак стає можливим пояснити механізм конструювання індивідуального досвіду на основі соціокультурного, який так само конструюється завдяки індивідуальному.

Габітус уособлює ментальні структури і самовідчуття індивіда, його самовизначення в соціальному просторі, яке засвоєно з дитинства та інкорпоровано в тілі, свідомості та підсвідомості здатністю грати в одні соціальні ігри і не грати в інші, схильністю виступати в певних ролях [там само]. Габітус – це система диспозицій, яка породжує і структурує практику агента та його уявлення, що дає можливість агентові спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі, реагувати більш-менш адекватно на події та ситуації. Іншими словами, габітус – це інтерпретативні схеми, концепти, шкали, які утворюють особистісний досвід індивіда, що формується в процесі суб'єктивного засвоєння об'єктивних структур соціального простору. Існування статі пов'язано із специфічним габітусом, який передбачає одні і виключає інші практики. Відповідно габітус є основою статевих практик, які породжують різні перфоративні форми мужності і жіночності.

Конструювання досвіду як лінійний і нелінійний процес аналізує польський соціолог П. Штомпка. Соціальну реальність, на думку вченого, слід розглядати як специфічну соціальну тканину. Структури не існують без агентів, агенти – без структур. Однак структури не розчиняються в агентах, а агенти – у структурах. Вони утворюють соціальний світ людини. Для пояснення взаємозв'язку агентів і структур Штомпка вводить поняття “практики”. У практиці зливаються оперуючі структури і діючі агенти, практика – це комбінований продукт дії суспільства та індивідів [6]. Іншими словами, це досвід. Створена в результаті взаємодії структур і агентів практика набуває нової якості, яка так само по-новому впливатиме на структури та агентів.

Завдяки введенню категорії часу П. Штомпці вдалося вибудувати модель конструювання соціальної реальності, яка може слугувати методологічним підґрунтям для пояснення феномена конструювання гендерного досвіду особистості: “У певний час практика формує дію, яка проявляється пізніше; дана дія актуалізується в уже видозміненій практиці, і весь цей процес повторюється нескінченно” [там само, с.283]. Дослідник розглядає кілька фаз процесу конструювання досвіду. Так, ті події, що відбуваються сьогодні і які поєднують у собі і діяльність структур, і дії суб'єкта (чи просто практику), у будь-який момент впливають як на структури (модифікуючи чи створюючи нові мережі відносин), так і на суб'єктів (модифікуючи чи формуючи їхні внутрішні здібності) у наступний момент часу. У результаті виникає модифікований чи новий вид діяльності. Соціальні умови для практичних дій змінюються. Якщо в результаті діяльності відбуваються якісь події, то вони знаходять своє відображення в новій практиці, яка так само поєднує і діяльність

нових структур, і дії нових суб'єктів. Потім нова практика започатковує аналогічний цикл, який змінює структури і суб'єктів, модифікуючи діяльність та способи її реалізації, що приводить до появи оновленого модифікаційного виду практики. Ця послідовність триває безконечно, постійно відтворюючи зміни, які накопичуються в суспільстві [там само]. Отже, у будь-який момент практика відображається як в ідеях, віруваннях, характерних для суб'єктів діяльності, так і в ідеологіях, доктринах, наділених більш об'єктивним, надіндивідуальним існуванням.

З огляду на “дуалізм структур”, “дуалізм агентів”, на думку П. Штомпки, необхідним є розгляд і нелінійних процесів творення соціальної реальності. Він звертається до ідей Ж. Піаже, який зосередив увагу на рівні тотальностей, описуючи постійну подвійність, чи біполярність, яка одночасно і структурує, і структурується (див. [5]). Таке формулювання свідчить про схильність структур до самозмін – вони перетворюються в процесах власного оперування – та схильність агентів до самозмін у процесі власних дій, активності. Такий процес Штомпка називає “подвійним морфогенезом” [6, с.127].

Практика суттєво впливає на свідомість індивіда, його досвід, змінюючи їх, при цьому і сама зазнає змін. “Змінена” свідомість, новий досвід здійснюють зворотний вплив на здібності суб'єктів діяльності та на можливості структур. І цей процес є безконечним. Іншими словами, свідомість індивіда формується під впливом ідей, концепцій, правил, ідеологій, які так само конструюються в процесі взаємодії членів суспільства, спільноти. Виходить, результати попередніх фаз соціального функціонування заковані в суб'єктивному досвіді індивіда, у соціальній свідомості; таким чином вони передаються в майбутнє, що забезпечує безперервність процесу формування соціокультурного досвіду суспільства.

Отже, процес конструювання досвіду, зокрема гендерного, у межах розглянутої теорії можна розглядати і як лінійний, і як нелінійний процес. З одного боку, соціальні структури, інститути визначають формування суб'єктивного досвіду індивіда через засвоєння норм, правил, вимог щодо маскулітності або фемінності. Вони задають схему, модель дій, поведінки індивіда за жіночим або чоловічим сценарієм. З другого боку, такі схеми, моделі не засвоюються автоматично, а пропускаються крізь призму вже набутого досвіду. Тому вияв практики має суб'єктивне забарвлення, нову якість, що буде проявлятися в діях, діяльності індивіда, які також доповнюватимуть чи по-новому конструюватимуть як досвід самого індивіда, так і певною мірою уявлення, знання, стереотипи інших та спільноти, суспільства в цілому.

Висновки. Отже, соціально-конструктивістська парадигма відкриває можливості для онтологічного та гносеологічного аналізу проблеми досвіду, зокрема гендерного. Ідеї П. Бергера, Т. Лукмана, І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, І. Коннелла, П. Штомпки створюють підґрунтя для розуміння досвіду як суб'єктивної і одночасно об'єктивної соціокультурної та психологічної проекції. Методологія соціального конструктивізму створює можливості для дослідження проблеми конструювання гендерного досвіду особистості в соціокультурному, персонологічному та життєздійснювальному контекстах, які переплітаються, справляють взаємовплив і утворюють компоненти досвіду. У межах цієї парадигми конструювання гендерного досвіду постає як безконечний процес, зумовлений “дуальністю структур” і “дуальністю агентів”, які, впливаючи один на одного, зазнають самі змін і змінюють інших, що так само породжує новий досвід, який спричинює дальші зміни у структурах і в агентів.

Література

1. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : медіум, 1995. – 323 с.
2. *Гидденс Э.* Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 750 с.
3. *Зиммерман Д.* Создание гендера / Д. Зиммерман, К. Уэст // Хрестоматия феминистских текстов: Переводы / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб. : Д. Буланін, 2000. – Вып. 8. – С. 193 – 220.
4. *Коннелл Р.* Создание гендера / Р. Коннелл // Хрестоматия феминистских текстов / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб. : Д. Буланін, 2000. – Вып. 8. – С. 251 – 280.
5. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социс. – 1992. – № 2-4.
6. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
7. *Garffinkel H.* Studies in Ethnomethodology / H. Garffinkel. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1967. – 507 p.
8. *Goffman E.* Gender Display. From “Gender Advertisements: Studies in the Anthropology of Visual Communication” // Goffman Reader. Lemert C. and Branaman A. – Blackwell Publ, 1997. – P. 208 – 227.

© Тодорів Л. Д.

НАРАТИВ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Н. М. Уніат

У статті показано особливості футуристичного нарративу. Розглянуто специфіку застосування нарративного аналізу в дослідженні життєвих завдань. Обґрунтовано доцільність вибору теми нарративу з огляду на предмет дослідження. Детально описано застосовані в дослідженні параметри життєвих завдань, критерії їх оцінювання.

Ключові слова: футуристичний нарратив, метод, життєві завдання, параметри.

В статье показаны особенности футуристического нарратива. Рассмотрена специфика использования нарративного анализа в исследовании жизненных задач. Обоснована целесообразность выбора темы нарратива с учетом предмета исследования. Подробно описаны примененные в исследовании параметры жизненных задач, критерии их оценки.

Ключевые слова: футуристический нарратив, метод, жизненные задачи, параметры.

This article deals with the essence of futuristic narrative and describes how the narrative analysis is used in the investigation of life tasks. It is proved why the topic of narrative is reasonable considering the subject of this investigation. The parameters of life tasks and their assessment criterions are also analyzed.

Key words: futurical narrative, method, life tasks, parameters.

Проблема. У психологічній науці доволі часто виникає ситуація, коли необхідно розробляти нові методи або методики дослідження, щоб по змозі повніше враховувати специфіку досліджуваного феномена. Оскільки в соціальних дисциплінах останнім часом спостерігається тенденція переходу до застосування якісної методології, у поле зору науковців усе частіше потрапляють явища, які кількісними методами, спрямованими на виявлення загального в процесі або стані, досі досліджуватися просто не могли. Зокрема, це стосується й вивчення процесу постановки життєвих завдань.

Життєві завдання як предмет дослідження є динамічним конструктом, який виникає й існує в уяві, відтак усвідомлюється та втілюється в реальність. Тому йдеться саме про *процес* постановки життєвих завдань. Це перша складність, що виникає при його дослідженні. Друга пов'язана, на наш погляд, з тим, що методики,

застосовувані під час дослідження, повинні передбачати подолання дистанції між реально існуючим віртуальним і свідомо вигаданим. Ці вимоги, на нашу думку, задовольняє наративний аналіз, який дає змогу описати та вивчити динамічні системи, що перебувають у стані постійної неврівноваженості, безперервного вибору себе [2].

Потрібно також підкреслити, що проблема постановки життєвих завдань є багатогранною, тому сучасні науковці вивчають її під різними кутами зору, наприклад, як чинник моделювання самоздійснення особистості в соціумі (Т. М. Титаренко), як чинник формування життєвих завдань у сфері шлюбу та сім'ї (О. Я. Кляпець), досліджують особливості постановки життєвих завдань різними соціальними групами, зокрема проблемною (Б. П. Лазоренко) і життєстійкою молоддю (Т. О. Ларіна), аналізують соціально-психологічні передумови постановки життєвих завдань (Л. А. Лепіхова).

У згаданих дослідженнях використано досить широкий спектр методів і методик, але, на наш погляд, на особливу увагу заслуговує технологія вивчення аналізованого феномена за допомогою наративного методу. Сфера застосування цього методу є доволі широкою, разом з тим його процедури для вивчення життєвих завдань молоді описано фрагментарно [3; 5].

З огляду на це *метою нашого дослідження* є опис дослідницької процедури, яка дає можливість вивчати параметри життєвих завдань, серед яких ставлення до майбутнього, часова перспектива, деталізованість, цілісність бачення життя, новизна, креативність та сфери постановки життєвих завдань.

Наративний метод використовується для опису подій та в обґрунтуванні ролі розповіді про життя людини. Історію власного життя особистість конструює, виокремлюючи в життєвому потоці моменти, що мають для неї надзвичайний смисл. Так з'являється сюжет наративу, який є суттєвою його складовою. Події до сюжету особистість як головна дійова особа добирає вибірково, зважаючи на контекст, у який включено її наратив, і розміщує їх у хронологічній послідовності. Завдяки цьому наратив є темпорально організованою розповіддю.

Значущість темпоральності полягає не у фіксації моменту скінченності людського існування, а в продуктивному розгляді часу як структури, котра на деякому неусвідомленому рівні виступає умовою конституювання будь-яких форм людського життя (текстів, інститутів, дій людей тощо). Слід зауважити, що саме наявність часового вектора відрізняє наратив від ненаративних методів, для яких характерним є

відтворення світу крізь призму лише теперішнього часу, що триває вічно. Відсутність часового вектора створює логічну, а не темпоральну послідовність [8], яка сприяє чіткості уявлення про власну поведінку, діяльність, допомагає структурувати життя. Тому темпоральність як виключна особливість наративного методу уможливорює вивчення динаміки психологічних феноменів.

За допомогою наративу як розповіді про себе особистість впорядковує свій досвід темпорально і логічно, виділяючи у ньому початок (минуле), середину (теперішнє), кінець (майбутнє). У теперішньому і навіть у минулому, яке постійно переінтерпретується, створюється майбутнє. Така перервна біографічна динаміка, характерна для наративу, уможливорює вивчення особистістю особливостей конструювання майбутнього.

Наратив майбутнього у психологічній літературі отримав назву футуристичного наративу [1; 7]. Він є гнучким і динамічним та виступає одним із способів репетиції майбутньої реальності.

Описуючи власне майбутнє у формі історії, особистість словом означає свої фантазії, бажання, мрії, очікування, домагання [1]. Конкретніших обрисів вони набувають у життєвих планах та завданнях. На думку Т. М. Титаренко, життєві завдання є “практиками самоконституювання”, “концептами життєвої історії”, які мають перевагу над іншими формами моделювання майбутнього. “Завдання, які людина ставить перед собою на перспективу, є футуристичними наративами, що наближають індивідуальне майбутнє, приборкують його, формуючи водночас і актуальне поле сьогодення” [7, с. 16].

У футуристичному наративі можуть утілюватися як стратегічні, так і тактичні життєві завдання. Стратегічні – глобальні за перспективами і масштабні за змістом – утілюються в наративі як “тексти-мапи”, “тексти-схеми”, тоді як тактичні описують процес досягнення поставлених життєвих завдань. Як стратегічні, так і тактичні життєві завдання можуть бути відредаговані відповідно до нового досвіду, зміни зовнішніх умов [7].

Отже, ми вважаємо можливим розглядати життєві завдання як наративні практики майбутнього. Продуктивність такого підходу, на наш погляд, зумовлюється тим, що в тексті про власне майбутнє життєве завдання зберігає свою своєрідність та унікальність, може уточнюватися, змінюватися. З огляду на це доцільним видається використання наративного методу для дослідження особливостей постановки життєвих завдань. Таким чином можна описати своєрідність процесу постановки життєвих завдань студентами з різними моделями соціально-психологічної зрілості, акцентуючи при

цьому увагу на процесуальній стороні життєвого озадачування. Отож в емпіричній частині дослідження ми запропонували досліджуваним написати твір на тему: “Я і моє майбутнє”.

Вибір такої теми твору зумовлений метою дослідження. Ця тема містить дві складові (“Я” і “Моє майбутнє”), які утримують у фокусі уваги одночасно два потрібні нам моменти і допомагають виявити конструкт, який вибудовується між цими двома складовими. Під цим конструктом ми розуміємо життєві завдання, спрямовані від Я в майбутнє.

Підкреслимо, що життєві завдання не тільки локалізовані в майбутньому, вони й “у мені” виникають, існують. “Я” їх ставлю з урахуванням того, що зараз маю, ким на сьогодні я є. Життєві завдання – як “місточок” між “Я-теперішнім” і “Я-майбутнім”. Якщо людина не має життєвих завдань, вона не може “перейти в майбутнє”: відчуття його, спланувати, передбачити, сконструювати. У такому випадку майбутнє є невидимим, непрозорим для неї.

Життєві завдання мають відповідати внутрішній логіці побудови себе [7], яку особистість прагне пізнати. Так, у процесі пізнання власного “Я” особистість, ставлячи перед собою ті чи інші завдання, тим самим намагається структурувати хаос, яким є для неї власне майбутнє. Поставлені “Я” життєві завдання окреслюють розгортання потенціалу [там само], зміст якого передбачає майбутній контекст. З огляду на це життєві завдання не існують поза “Я” і “майбутнім”.

Але також справедливим є й те, що між “Я” і “Моїм майбутнім” неможливо провести чітку лінію, роз’єднати ці дві складові. На практиці ця єдність проявляється в таких словосполученнях, як “я хочу”, “я сподіваюсь”, “я мрію”, “я планую” тощо. Бажання, сподівання, мрії, плани, як вище зазначалося, утілюються в життєвих завданнях.

Отже, формулювання теми твору як “Я і Моє майбутнє” дає можливість виявити сфери, в яких відбувається постановка та реалізація життєвих завдань, контекст, у якому вони ставляться, ставлення особистості до них, їх енергетичну насиченість та інші особливості. Така позиція відкриває перед досліджуваним широкі можливості творчого підходу до постановки життєвих завдань, а досліднику допомагає проаналізувати цей динамічний конструкт за виділеними ним параметрами.

Обробку творів ми здійснювали за допомогою контент-аналізу. І, перш ніж аналізувати тексти, з огляду на специфіку наративного методу (сміслові одиниці аналізу мають відповідати предмету

дослідження) ми виокремили категорії аналізу. У нашому дослідженні в ролі категорій аналізу виступають параметри життєвих завдань. Параметр є показником, який допомагає виявити особливості постановки життєвих завдань студентами. Теоретичною основою для такого виокремлення стали дослідження, в яких вивчаються характеристики життєвих завдань [7], їхні критерії [5], параметри [3].

У процесі контент-аналізу студентських творів ми дійшли висновку, що найбільш доцільно працювати з такими параметрами життєвих завдань, як загальна оцінка майбутнього (ставлення до нього), часова перспектива, деталізованість життєвих завдань (чіткість бачення майбутнього), цілісність бачення життя, новизна (креативність) життєвих завдань, сфери постановки життєвих завдань. Розгляньмо їх детальніше.

Загальна оцінка майбутнього втілюється у ставленні людини до нього. Ставлення до майбутнього проявляється в його оцінці й почуттях особистості. Основу невербального почуття становить те чи інше укорінене у світосприйнятті людини уявлення про цінності суспільного буття, її переконання й погляди, а також конкретні пристрасті та інтереси. Ми виокремили три рівні оцінки цього параметра, взявши за основу трибальну шкалу: оптимістичне ставлення (2 бали); нейтральне (1 бал); песимістичне (0 балів).

Оптимістичне ставлення до майбутнього проявляється в його баченні у “позитивних тонах”. Людина, яка ставиться до майбутнього в такий спосіб, переконана, що з будь-якої ситуації знайде вихід, що все в неї вийде якнайкраще. Вона вірить у реалізацію своїх життєвих завдань, а відповідальність за це покладає на себе. Наприклад, у текстах наших досліджуваних траплялися такі вислови, які ми вважаємо індикаторами оптимістичного ставлення до майбутнього: “позитивно налаштована”, “вірю в краще”, “шлях для наступу виглядає значно приємніше”, “світле майбутнє”, “до майбутнього у мене теплі почуття”.

Протилежним оптимістичному є песимістичне ставлення до майбутнього, яке виявляється в негативній оцінці власного майбутнього. Особливістю світосприйняття людей з таким ставленням є безнадія, зневіра у кращому майбутньому, схильність у всьому вбачати найгірші, найтемніші сторони. Індикаторами песимістичного ставлення є, наприклад, такі вислови: “відчуваю, що майбутнього немає”, “у моєму ставленні до майбутнього – смуток і нудьга” тощо.

Нейтральне ставлення до майбутнього виявляється в байдужості особистості до нього. Люди з таким ставленням не уявляють свого майбутнього ні позитивно, ні негативно. У цьому випадку майбутнє

для людини не є емоційно забарвленим чи насиченим. В аналізованих текстах нам траплялися такі вислови, які свідчать про нейтральне ставлення до майбутнього: “я не задумуюсь про майбутнє”, “яким буде, таким і буде, краще жити сьогоднішнім днем”, “воно саме прийде”, “нічого особливого не очікую”.

Наступний параметр життєвих завдань – *часова перспектива*. Він визначає часові межі уявного майбутнього, характеризує те, як далеко в часі людина ставить життєві завдання. Важливо зазначити, що часова перспектива життєвих завдань окреслює зону найближчого розвитку особистості [5]. Ми виділили чотири рівні параметра часової перспективи, які оцінили за чотирибальною шкалою: 1) невизначена – перспектива, яка не має часових меж (0 балів); 2) близька – перспектива, визначена на період до 10 років (1 бал); 3) віддалена – перспектива, визначена на 10 і більше років (2 бали); 4) визначена перспектива всього життя (3 бали).

Зауважимо, що, аналізуючи часову перспективу життєвих завдань, ми брали до уваги вік і курс навчання студента. Наприклад, невизначена часова перспектива проявляється в такому формулюванні життєвих завдань: “стати гарним спеціалістом”, “стати чесною і доброю людиною”, “змінити світ на краще”. Свідченням близької часової перспективи життєвих завдань є, наприклад, такі життєві завдання: “закінчити університет”, “отримати диплом”, “створити сім’ю” (з огляду на те, що це життєві завдання студентів четвертого курсу), а також такий вислів, як “ці бажання я хочу втілити в життя через рік-півтора”. Віддалена перспектива відображається в поставлених життєвих завданнях у такому формулюванні: “через десять років народити дитину”, “заробити гроші і купити квартиру” тощо. А в таких завданнях, як, приміром, “виховати дітей і внуків”, “забезпечити достойне життя своїм нащадкам”, проступає перспектива усього життя.

Третім параметром аналізу особливостей постановки життєвих завдань є *ступінь їхньої деталізованості*, тобто чіткість бачення майбутнього, яка проявляється в кількості поставлених життєвих завдань. О. Я. Кляпець виділила такі рівні цього параметра: наявність у наративі 8-ми і більше поставлених життєвих завдань – високий рівень; 7-4 життєвих завдання – середній рівень; низький рівень деталізованості – до 4-х життєвих завдань [3].

Важливою характеристикою життєвих завдань є їхня *цілісність*. Цілісне бачення людиною власного життя В. І. Ковальов називає особистісною транспективою. Це психологічне утворення, в якому органічно поєднуються та інтегруються минуле, теперішнє і майбутнє

особистості [4]. Усвідомлюючи транспективи, особистість конституює свою перспективу у формі життєвих завдань. Наявність цілісної лінії життя є захистом життєвих завдань від непередбачуваних впливів.

Цілісність бачення життя в тексті простежується в таких словосполученнях і висловах: “у дитинстві я мріяла”, “зараз я почала”, “виростала я”, “обирала”, “декілька років назад”, “почала планувати”, “моє майбутнє залежить від прожитого мною дня”, “деякий час так триває”, “уявно ділю життя на минуле, теперішнє і майбутнє”, “майбутнє, тобто буття взагалі”, “моє майбутнє змінюється щодня”, “тільки в даний момент я можу змінити майбутнє”, “я виріс”, “у шкільні роки визначалася моя подальша доля”, “студентські роки минули”, “таким було моє минуле, яке, звісно, визначає моє майбутнє”, “мені 22 роки”, “хто не пам’ятає минулого, у того нема майбутнього”, “іноді оглядаюся назад”, “мріяла стати”, “пройшли роки... стала...”.

Оцінюючи цей параметр, ми взяли за основу критерії, виділені О. Я. Кляпець. Виражену транспективу оцінено в 2 бали; слабовиражену – в 1 бал; невиражену – в 0 балів [3]. Якщо у творі є 4–3 індикатори, то йдеться про виражену, 3–1 – про слабовиражену, 0 – про невиражену транспективу.

Наступний важливий вектор, що визначає специфіку життєвих завдань, – *їхня новизна*, креативність. Нові завдання, з одного боку, наповнюють життя особистості, роблять його продуктивнішим, сприяють саморозвитку та реалізації власного потенціалу, з другого – креативні життєві завдання є проблемними і нелегкими. Для творчих завдань, зокрема, характерний дефіцит визначеності, який, щоправда, “зменшується, коли людині вдається внести уточнення в умови вирішення завдання, докладно дослідити “поле”, на якому вимальовується фігура завдання” [7, с. 14]. Відмітною їх властивістю є те, що нові життєві завдання не спираються на набутий досвід, вони не мають визначеного алгоритму, що зменшує їхні шанси на втілення в життя. А отже, новизна поставленого завдання має бути оптимальною, зваженою, поміркованою: це підвищує ймовірність його реалізації.

Оцінювання за параметром креативності в нашому дослідженні ми здійснювали, порівнюючи поставлені життєві завдання кожного студента з груповими даними. Наприклад, творчими життєвими завданнями є “стати більш упевненим і практичним у житті”; “фінансово підтримати свій університет”; “створити власну молодіжну організацію”; “стати мудрішою і спонтаннішою в житті”; “зробити своє життя гармонійним” тощо. Такі завдання є рідкісними, у текстах трапляються поодинокі, на відміну від нетворчих, яких у творах

набагато більше, наприклад: “закінчити університет”, “створити сім’ю”, “влаштуватися на гарну роботу”. Новизну життєвих завдань ми оцінювали за двобальною шкалою: 1 бал – наявність креативних життєвих завдань; 0 балів – таких завдань немає.

І, нарешті, перейдемо до аналізу сфер, які є актуальними для постановки життєвих завдань студентами, а саме: сімейної, професійної, сфери здоров’я, суспільно-політичної діяльності та контактів. Індикаторами постановки життєвих завдань у сімейній сфері, що траплялися в тексті, на наш погляд, є такі вислови і словосполучення: “створити сім’ю”; “народити трьох дітей”; “матиму красиву і дуже добру дружину”; “хочу стати мамою і бути гарною дружиною”; “виховувати дітей чесними і порядними людьми” тощо. У професійній сфері ми вирізняємо завдання, пов’язані з навчанням, та завдання, що стосуються роботи. Сфера навчання у творах простежується в таких словосполученнях: “закінчити університет”; “отримати червоний диплом”; “вступити в магістратуру” тощо. А такі вислови, як “очолити власну компанію”, “знайти роботу за спеціальністю”, “стати гарним спеціалістом”, є індикаторами життєвих завдань у сфері роботи. Сфера здоров’я представлена у таких словосполученнях: “їсти лише корисну і натуральну їжу”; “займатися фізкультурою”; “дотримуватися режиму дня”. Сфера суспільно-політичної діяльності виявляється, наприклад, у таких життєвих завданнях, як: “на базі неформальної групи молоді створити патріотичну групу людей, які будуть елітою нації”; “стати членом молодіжної громадської організації”; “створити туристичний клуб” тощо. Розглядаючи сферу контактів, у творах натрапляємо на такі вислови: “підтримувати стосунки з однокласниками”; “познайомитися з дівчиною”; “частіше відвідувати своїх батьків” тощо. Оцінювання за цим параметром здійснювалося так: якщо у творі наявні життєві завдання в певній сфері, присвоюємо їй 1 бал; якщо таких немає – 0 балів; сфері, в якій поставлено найбільше життєвих завдань (провідна), присвоюємо 2 бали.

Системний аналіз вищеописаних параметрів дав можливість побачити досліджуваний феномен у всій його внутрішній складності та виявити його специфіку.

Висновки. Одним з методів дослідження життєвих завдань є футуристичний наратив. У футуристичному наративі особистість словом означає свої життєві завдання, що сприяє збереженню їхньої своєрідності та унікальності.

З огляду на те, що життєві завдання є конструктом, який поєднує Я і Майбутнє, для його вивчення ми обрали тему твору “Я і

моє майбутнє”. Зміст творів на цю тему дав можливість вивчити такі параметри життєвих завдань:

– *ставлення до майбутнього*, яке ми розглядаємо як його оцінку, що відображається в почуттях, уявленнях особистості (воно може бути оптимістичним, песимістичним, нейтральним);

– *часова перспектива*, яка конкретизує життєве завдання в часі (ми виокремили невизначену, близьку, віддалену перспективи та перспективу всього життя);

– *деталізованість життєвих завдань* як чіткість бачення майбутнього (виокремлено три рівні параметра: висока, середня та низька деталізованість);

– *цілісність бачення життя*, що презентується поєднанням у наративі минулого, теперішнього і майбутнього (транспектива може бути вираженою, слабовираженою і невираженою);

– *новизна, креативність життєвого завдання*, яка проявляється в його нестандартності, специфічності (ми виявили два рівні цього параметра: коли креативні життєві завдання є або коли їх немає);

– *сфери постановки життєвих завдань* (сімейна, професійна, сфера здоров'я, суспільно-політичної діяльності та контактів).

Аналіз цих параметрів дав змогу виявити особливості та специфіку життєвих завдань.

Л і т е р а т у р а

1. *Березко І. В.* Наратив майбутнього як складова автонаративу та його місце у структурі розуміння та інтерпретації власного досвіду особистості / І. В. Березко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 90–105.
2. *Клеопов Д. А.* Нарративная теория антропологического времени и смена парадигм [Електронний ресурс] / Д. А. Клеопов // Материалы открытого научного семинара “Феномен человека в его эволюции и динамике”, 17 января 2007 г. – Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/kleopov_narrativ.html
3. *Кляпець О. Я.* Дослідження впливу психологічних особливостей студентів на постановку ними життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю / О. Я. Кляпець // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 78–89.
4. *Ковалев В. И.* Особенности личностной организации времени жизни / В. И. Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Мысль, 1995. – С. 179–185.
5. *Кологривова Е. І.* Функції особистісних прагнень у переживанні молоді людиною суб'єктивного благополуччя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. І. Кологривова. – К., 2007. – 167 с.

6. Наративні психотехнології / Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, Ф. Ю. Гуцол ; заг. ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – 146 с.
7. Титаренко Т. М. Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 11–18.
8. Троцук И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / И. В. Троцук // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2004. – № 6–7. – С. 56–74.

© Уніат Н. М.

ЖИЗНЬ КАК ТЕКСТУАЛЬНАЯ КОНСТРУКЦИЯ: ИРОНИЯ, ИГРА, СЕТЬ

Е. О. Черемных

Проблематизовано питання про пояснення процесу життє-конструювання в межах категорії автонаративу. Показано обмеження, що накладає цей підхід. Запропоновано інтерпретацію персональної ідентичності як самоконфігурування текстуальної конструкції в процесі життєвого пошуку. Визначено попередній перелік можливих вимірів аналізу конкретних фрагментів Я-тексту.

Ключові слова: персональна ідентичність, автонаратив, текст, текстуальна конструкція.

Проблематизирован вопрос об объяснении процесса жизнеконструирования посредством категории автонарратива. Показаны ограничения, накладываемые подобным подходом. Предложена интерпретация персональной идентичности как самоконфигурирования текстуальной конструкции в процессе жизненного поиска. Предварительно определены возможные измерения анализа конкретных фрагментов Я-текста.

Ключевые слова: персональная идентичность, автонарратив, текст, текстуальная конструкция.

The problem of treating of life-constructing process in the frame of autnarrative concept is discussed. Principal shortcomings of such approach are revealed. Personal identity is interpreted as an autoconfiguring of textual construction in the process of life-search. Possible dimensions of analysis of life-text fragment are proposed.

Key words: personal identity, self-narrative, text, textual construction.

Проблема. Приступая к работе над данной статьей, прежде всего отметим, что она является попыткой подобраться к новой теме исследования. Представленный текст не фиксирует результаты и выводы, а является, скорее, анонсом, заявкой, предлагает основные векторы размышлений. “Текстуальная конструкция” своим появлением в нашем категориальном поле обязана последовательным трансформациям в понимании механизмов протекания персональной идентичности. Продолжая работать над объяснением нарративной идентичности в концептуальных рамках открытого и закрытого текста [5], мы все больше склоняемся к мысли о том, что в случае, если не происходит замыкание и сжимание жизненного пространства из-за подчинения его готовому текстуальному конструкту, речь идет уже не о нарративе, а о какой-то другой форме разворачивания текста. Понятие нарратива обязательно отсылает к связности и завершенности текста, что обуславливает его суггестивное давление и приводит к противоречию с определяющими признаками открытого Я-текста. Кроме того, в силу множественности интерпретаций самого термина “автонарратив” (от нарративного рассказа до нарративной структуры) последний не обеспечивает достаточного для нашего исследования разграничения искомого и знакомого – не позволяет артикулировать актуальный предмет поиска.

Соответственно, данная статья *нацелена* на оформление в научном языке наметившегося кризиса прочтения проблемы персональной идентичности в интерпретационных рамках, задаваемых категорией автонарратива.

Напомним, что основным результатом предыдущего этапа исследования стала дифференциация открытого и закрытого Я-текстов в качестве альтернативных моделей персональной идентичности [5]. Открытый Я-текст был определен как заданный в своей организации обращенностью на “идеального читателя”, как семантико-прагматическое производное от последнего. Идеальный читатель, в свою очередь, трактовался как спроецированное вовне актуальное множество доступных автору культурных кодов, максимум интерпретационных возможностей. Соответствующая модель идентичности предполагает со-акт поиска или диалог. В ее рамках жизнеконструирование предстает как “вслушивание в возможность”, когда фиксация Я в нарративе (“говoreние о себе”) уступает место постижению возможного неизвестного, не принадлежащего Я и ненарративизируемого. Было выдвинуто предположение об определяющей роли для конструирования открытого Я-текста усилия

по преодолению суггестивного давления атонарратива и выхода за его рамки. Во главе угла тут оказывается не рассказ как некий конечный продукт, а непосредственно текстоконструирование, сама возможность очередного начала такой практики, принципиальная открытость ей.

В поисках языкового инструмента, схватывающего соответствующее смещение исследовательского фокуса, мы вышли на две оппозиции, которые отражены в названии данной статьи. Первая из них может быть определена как “произведение – текст” (здесь мы будем говорить языком Ролана Барта [1]), а вторая – как “произведение – конструкция” (при описании данной оппозиции мы будем опираться на категории “Интертекстуальности” и “Энциклопедии” Умберто Эко [6; 7]). Эвристический потенциал рассмотрения персональной идентичности в рамках этих оппозиций и представляет для нас непосредственный интерес.

“Произведение – текст”. Трактую автонарратив как *рассказ* о себе, мы в первую очередь подразумеваем малую форму литературного *произведения*, обладающую своей целостностью и границами. Барт определяет произведение как “нечто исчислимое”, как “вещественный фрагмент, занимающий определенную часть книжного пространства”. “Произведение наглядно, зримо”, оно “может неподвижно застыть на книжной полке” [1, с. 415]. Приведенные характеристики указывают на субстанциональность произведения, его константность, статичность и пространственную ограниченность. Произведение замкнуто, оно функционирует как *знак* и сводится к определенному означаемому.

Проецируя понимание произведения как знака в контекст персональной идентичности, можно сказать, что автонарратив (в значении рассказа о себе) есть не чем иным, как произнесенным вслух длинным *именем* своего автора, призванным *обозначить* и зафиксировать его, очертить его границы. Принципиальной тут является претензия человека на владение таким знанием о своей жизни, которое можно изложить в рассказе – знанием полным и завершенным. Целостность подобного рассказа рождает иллюзии правдоподобия и соответствия себе. Его создатель претендует на оригинальность и, главное, на авторство – “порождение линейной цепочки слов, выражающих единственный, как бы теологический, смысл (“сообщение” Автора-Бога)” [4, с. 374]. Автор – это фигура субъективного владения дискурсом, претензия на то, чтобы задать дискурс. Автор говорит/ пишет и желает быть прочитанным, сотворяет смысл и мир для своих читателей, т.е. предлагает себя в качестве объекта постижения. В то же время, будучи одним из своих читателей,

человек, полагающий себя автором, сам претерпевает убеждающее воздействие повествовательной линии текста и оказывается ограниченным необходимостью ему соответствовать. При этом обращение на себя как на объект постижения, заданный завершённым текстуальным конструктом, приводит к слиянию фигур автора и читателя и исключает возможность диалогического со-поиска. Замыкая текст собственной жизни на себе, нарратор фактически лишает себя возможности пережить расширение жизненного пространства, а, соответственно, и собственное присутствие, осмысленность жизни.

В отличие от произведения *текст*, в бартовском его понимании, является полем методологических операций, он ощущается только в процессе работы, производства и не может неподвижно застыть. Текст делает проблематичной всякую классификацию, пытается стать именно запредельным по отношению к доксе, и в этом смысле он всегда парадоксален [1]. Наиболее важным для обсуждаемой аналогии является бесконечное откладывание в тексте означаемого на будущее, что делает текст принципиально вторичной смыслу, автономной, самодвижущейся *игрой* – метонимией, смещением, наложением, варьированием. Согласно Барту, текст *соткан* из означающих, образующих пространственную многолинейность (сеть), из множества деталей – цитат, отзвуков, фрагментов языка культуры – наполовину опознаваемых, отсылающих к знакомым кодам, но случайным образом складывающихся в уникальную конфигурацию при чтении. Текст есть стереофонией культурных кодов, не имеющей автора, источника и порождающей его силы. Он образуется из анонимных, неуловимых и вместе с тем уже читанных цитат – из цитат без кавычек [там же].

Метафора “цитаты без кавычек”, равно как и фигура скриптора (“пишущего” – “конфигурирующего”, “обыгрывающего” элементы сети или ткани текста), в отличие от автора (“порождающего” и “сотворяющего”, отца и хозяина произведения), обеспечивают главный вывод, который можно сделать о тексте: *текст не может быть написан – он побочный результат чтения текста*. Скриптор “рождается одновременно с текстом и у него нет никакого бытия до и вне письма, он отнюдь не тот *субъект*, по отношению к которому его книга была бы *предикатом*” (курсив мой. – Е. Ч.) [2, с. 387]. Иными словами, скриптор – это читатель – *случайная конфигурация* ассоциаций, взаимосцеплений, переносов, происходящая в *текстуальной практике*. В таком случае письмо есть чтение есть игра с текстом. И, как отмечает Барт, читатель играет дважды –

играет с конструктором текста и играет текст – проигрывает его как соавтор, предлагая его прочтение.

Таким образом, можем зафиксировать принципиальное отличие концептов автонарратива и текста как инструментов объяснения персональной идентичности. “Автонарратив” указывает на Я как автора, пишущего произведение – хозяина и творца собственной жизни, тогда как введение “текста” предполагает модель жизнеконструирования, в рамках которой Я – это читатель (и как следствие – соавтор) текста культуры. Я не творит собственную жизнь, оно постигает (переживает) жизнь как таковую и конфигурируется лишь в процессе постижения как непровольный его результат. Иными словами: Я обретает себя и переживает себя живым, лишь двигаясь в метасистеме культурных смыслов.

Как видим, данное прочтение идентичности очень близко к концепту открытого Я-текста, как мы его определили ранее. В его рамках предполагается, что семантическая целостность Я *происходит (конфигурируется)* вследствие направленности интерпретационных возможностей на неизвестность, их расширяющую. Я есть интерпретационная конфигурация в действии, в связи с чем глагол, которым, по мнению Дейвиса, является личность [8], может быть определен как глагол “читать”. Жизнеконструирование, таким образом, предстает не как целенаправленная практика структурирования имеющегося опыта, но как варьирование конфигурации-отклика в процессе постижения и переживания фрагмента текста культуры, опыту не принадлежащего.

Данный разворот проблемы, на наш взгляд, предоставляет широкое поле для дискуссий. Проблематизированными оказываются категории субъекта, самоосуществления, житнетворчества, жизненного сценария и, собственно, личности. Однако в рамках нашего исследования он важен в связи тем, что именно в точке понимания письма как чтения мы вплотную подходим к категории *конструкции*, сменившей понятие произведения в свете презумпции смерти автора.

Произведение – конструкция. “Конструкция” как понятие частично перекрывается с “текстом”, как мы его определили выше (как перекрывается оно с “интертекстуальностью”, “коллажом”, “пастишем”, “симулякром”). Конструкция полагается как подвижная мозаика принципиально вторичных дискретных элементов, перманентно изменяющих свою конфигурацию друг относительно друга [4; с. 374]. Однако если под текстом мы подразумеваем как текст культуры в целом (дискурс), так и его фрагмент (конкретную

конфигурацию), актуально выхваченный скриптором, то конструкция, скорее, будет указывать только на последнее трактование текста. Будучи отглагольной языковой формой, “конструкция” в гораздо большей мере, нежели “текст”, позволяет реконтекстуализировать практику чтения в контекст жизнеконструирования и отсылает к искомой фигуре читателя, что, в свою очередь, приближает нас к возможности эмпирического их исследования.

Наиболее очевидным возможным измерением анализа является *богатство интерпретационного кода*. Представляя собой коллаж явных или скрытых цитат и допуская различные варианты собственного прочтения, конструкция порождает вопрос о глубине представленности содержания каждой цитаты в восприятии читателя, слушателя, зрителя – т. е., словами Эко, вопрос об энциклопедической компетентности читателя [4, с. 374]. Этот вопрос является одним из определяющих для понимания переживания персональной идентичности как текстуальной игры. Практика конфигурирования текста (чтение) предполагает определенное множество культурных содержаний, доступных читателю, интерпретационных возможностей, в рамках которых он конфигурируется. Заставляя эти содержания двигаться, играть в свете текста, читатель косвенно переживает их присутствие, “вес”, “масштаб”, они оживают в действии и заселяют территорию его Я, пока это Я занято чтением.

Как уже было отмечено ранее [5], открытость Я-текста определяется не только богатством и обогащением элементов интерпретационного кода, но и *актуальной свободой таких элементов от жестких связей в рамках готовой семантической структуры* – их вовлеченностью в динамику жизненного поиска. Именно обращенность Я на территориально отличный от Я предмет постижения, на нечто допускаемое за рамками известного, размыкает и “распаковывает” наличные элементы опыта, позволяя им образовать конфигурацию нового события и *пережить* себя рождающейся целостностью. Только разворачиваясь как текстовая стратегия актуализации потенциального, бесконечно откладываемого на будущее смысла, Я происходит как семантическая целостность – переживает причастность к смыслу и вырывается из бессмысленности замкнутой статики.

Однако, как отмечает Можейко, оперируя элементами заданного множества цитат – конфигурируя конструкцию, избежать банальности возможно, только введя в обиход такие приемы, как *ирония и игра*, в контексте использования которых только и возможно говорить об отпечатке личности автора на его творении [4]. Эти два инструмента

предполагают метауровень осмысления скриптором ситуации текстопроизводства и представляются нам наиболее “осязаемыми” для эмпирического исследования конкретных фрагментов Я-текста. Каждый из них, будучи развернутым в тексте, позволяет избежать пафоса отождествления языковой практики с онтологической первозданностью и выводит читателя из роли автора. Ирония может быть рассмотрена как инструмент фиксации принципиальной ограниченности текстуальной практики в её попытке выписать сингулярность дотекстуального переживания (события), она обеспечивает деабсолютизацию “повествовательных линий как организующих принципов дискурса”. Игра, в свою очередь, есть признанием принципиальной произвольности любой текстуальной конструкции. В своей обращенности на манипуляции с формой игра обличает стремление власти означающего над означаемым.

И, наконец, делегируя скриптору функцию смешивания различных видов письма и сталкивания их друг с другом, мы выходим на такой пласт анализа, как способы цитирования, используемые в конкретных фрагментах текста или же типы взаимодействия текстов, типы интертекстуальности. Мы находим весьма перспективным анализ Я-текстов с точки зрения типов интертекстуальности, предложенных Жераром Женеттом [3]. Он выделяет:

1) собственно интертекстуальность как сопричастие в одном тексте двух и более различных текстов (цитата, плагиат, аллюзия и др.);

2) паратекстуальность как отношение текста к своей части (эпиграфу, заглавию, вставной новелле);

3) метатекстуальность как соотношение текста со своими предтекстами;

4) гипертекстуальность как пародийное соотношение текста с профанируемыми им иными текстами;

5) архитектурность как жанровые связи текстов.

Проекция данных типов взаимодействия текстов представляется нам чрезвычайно перспективной в свете вопроса о диалогичности Я-текста как модели персональной идентичности.

Выводы. Подводя итоги сказанного, хотелось бы отметить следующие моменты. Актуально необходимой трансформацией в подходе к исследованию персональной идентичности и конструирования жизни нам представляется смещение внимания исследователя с фигуры автора произведения на фигуру читателя текста. Принципиальное отличие концептов автонарратива и текстуальной

конструкции как инструментов объяснения персональной идентичности состоит в том, что “автонарратив” указывает на Я как автора, пишущего произведение, – хозяина и творца собственной жизни, тогда как введение “текста” предполагает модель жизнеконструирования, в рамках которой Я – это читатель (и как следствие – соавтор) текста культуры. Предварительно были определены такие возможные измерения анализа конкретных текстуальных идентификационных конструкций, как: богатство интерпретационного кода; степень актуальной свободы элементов опыта от жестких связей в рамках готовой семантической структуры; развернутость в Я-тексте иронии и игры как приемов деабсолютизации повествовательных линий; представленность в Я-тексте различных типов цитирования.

Л і т е р а т у р а

1. *Барт Р.* Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994 – С. 384–391.
2. *Барт Р.* От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – С. 413–423.
3. *Женетт Ж.* Фигуры : в 2-х т. / Ж. Женетт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – 472 с.
4. *Можейко М. А.* Конструкция // История философии: Энциклопедия. – Минск, 2002. – С. 374–375.
5. *Черемных Е.* Нарративная идентичность в пространстве диалога / Е. Черемных // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 56–65.
6. *Эко У.* Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике / У. Эко. – СПб. : Академ. проект, 2004. – 384 с.
7. *Эко У.* Роль читателя. Исследование по семиотике текста / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 502 с.
8. *Sermijn J.* The Narrative Construction of the Self: Selfhood as a Rhizomatic Story / J. Sermijn, P. Devlieger, G. Loots // Qualitative Inquiry. – 2008. – №14. – P. 632–650.

© Черемних К. О.

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ НА УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

О. М. Шиловська

Висвітлено результати дослідження, спрямованого на виявлення впливу особистісних якостей дитини на породження різних типів текстів-нарративів молодшими школярами. Виявлено також зовнішні чинники, які впливають на усвідомлення дитиною власного досвіду.

Ключові слова: нарратив, емоційно-позитивний тип нарративу, емоційно-негативний тип нарративу, амбівалентний тип нарративу.

Освещены результаты исследования, направленного на определение влияния личностных качеств ребенка на порождение разных типов текстов-нарративов младшими школьниками. Выявлены также внешние факторы, влияющие на осознание ребенком собственного опыта.

Ключевые слова: нарратив, эмоционально-позитивный тип нарратива, эмоционально-негативный тип нарратива, амбивалентный тип нарратива.

The results of a study aimed to identifying the effect of personal qualities of the child to the generation of different types of texts-narratives of primary school pupils are highlighted. There are also external factors that affect on child's experience awareness.

Key word: narrative, emotional and positive type of narrative, emotionally-negative type of narrative, the ambivalent type of narrative.

Проблема. Молодший шкільний вік – це вік позитивних змін і перетворень, яких зазнає особистість дитини. Тому таким важливим є рівень досягнень, до якого підіймається дитина на кожному віковому етапі. Якщо в цьому віці дитина не відчує радості пізнання, не набуде впевненості у своїх здібностях і можливостях, зробити це в подальшому буде значно складніше.

Зауважимо, що дитина молодшого шкільного віку перебуває в значній емоційній залежності від дорослого, зокрема від учителя. Так званий емоційний голод – потреба дитини в позитивних емоціях з боку значимого дорослого – багато в чому визначає поведінку дитини та формування її особистості.

Набуття навичок соціальної взаємодії з групою ровесників і вміння знаходити друзів є одним із важливих етапів розвитку дитини

даного віку. Практика узгодженості в спілкуванні веде до розвитку в дитини здатності будувати рівноправне співробітництво зі своїми ровесниками, що відрізняються між собою думками та почуттями.

У системі міжособистісних стосунків дитини з іншими людьми – дорослими та ровесниками – у неї виникає і розвивається складна гама почуттів, що характеризує її вже як соціалізовану людину. Перш за все це прагнення дитини не лише до самоствердження, а й до конкуренції з іншими людьми. Це почуття відповідальності, що являє собою здатність дитини розуміти ситуацію і відповідати існуючим у соціальному просторі нормативам. Крім того, позитивною якістю соціального і особистісного розвитку дитини є її доброзичливе ставлення до інших людей, що в безпосередньому спілкуванні виражається у внутрішньому почутті довіри до них [2]. Уся система взаємодії дитини з навколишнім світом зумовлює не лише розвиток особистості, а й сприйняття дитиною життєвих подій.

Метою нашого дослідження було встановлення взаємозв'язку між формуванням особистісних якостей дитини та особливостями усвідомлення нею власного досвіду.

Досліджуваними виступали діти молодшого шкільного віку, а саме учні четвертих класів спеціалізованої середньої загальноосвітньої школи I ступеня №312 з поглибленим вивченням іноземної мови. Досліджуваним було запропоновано написати розповідь на тему “Чим я пишаюся у своєму житті і що б мені хотілося змінити”. Застосування процедури контент-аналізу дало змогу виокремити теми, які розкривалися в дитячих розповідях.

Для виявлення особистісних особливостей молодшого школяра було застосовано дитячий особистісний опитувальник Кеттела [1].

У подальшому з метою встановлення залежності між особистісними якостями дитини та процесом породження наративів було проведено процедуру кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта кореляції Пірсона. У результаті проведеного кореляційного аналізу було виявлено, що тема “пишаюся, що маю друзів” позитивно корелює з темами “пишаюся своїми знаннями” (КК 0,52), “пишаюся своїм класом” (0,46), “пишаюся, що я українець” (0,48), “нічого не хочу змінювати в житті” (0,47); кількістю речень, що описують ті життєві події чи моменти, якими дитина пишається (0,43), та мають негативну кореляцію із чинником “наївність/хитрість” за Кеттелом (-0,41). Аналіз встановлених кореляційних зв'язків дає підстави припустити, що в разі задоволення потреби дитини у визнанні та повазі (“маю друзів”, “пишаюся класом”) та успішності в провідній

у даному віці діяльності (навчанні) дитина, найімовірніше, буде породжувати емоційно-позитивний тип нарративу. На нашу думку, це припущення підтверджує чинник “нічого не хочу змінювати в житті”. Заслуговує на увагу й негативна кореляція із чинником “наївність/хитрість”, який у молодшому шкільному віці, на думку дослідників [1], має специфічний прояв, а саме дитина, що має високі показники за даним чинником, краще знає особливості характеру близьких їй дорослих, краще вміє використовувати їхні слабкості у власних інтересах. Низький показник характерний для наївних, сентиментальних, довірливих дітей. Тобто, з одного боку, вже у даному віці формується схильність до маніпулювання оточуючими, а з другого, дитина залишається досить наївною та відкритою. Негативна кореляція даного показника з чинником “пишаюсь, що маю друзів”, на нашу думку, свідчить про те, що за відсутності даних рис або ж їх невираженості в характері дитини вона більш пристосована соціально, швидко знаходить друзів, комфортно почуває себе у класі. Крім того, за даних умов, можливо, починає формуватися ставлення до себе як до члена суспільства (“пишаюсь, що я українець”).

Щоб підтвердити або, навпаки, спростувати дане припущення, ми проаналізували кореляційні зв'язки з чинником “пишаюсь, що я українець”. Позитивно виявилася кореляція з такими показниками: “пишаюся своїм класом” (0,56), “змінити екологію в Україні” (0,54), “змінити соціальну та економічну ситуацію в країні” (0,54). Аналіз кореляційних зв'язків дає підстави для висновку, що вже у молодшому шкільному віці в дитини починає формуватися соціальна складова самовідомості. Дитина цього віку починає аналізувати процеси, що відбуваються у суспільстві, як член цього суспільства.

Крім того, за результатами нашого дослідження, дитина молодшого шкільного віку включена в систему цінностей, характерну для дорослого світу (чинник “низька/висока сумнінність” у Кеттела). Позитивну кореляцію з даним чинником мають такі теми, що були висвітлені в нарративних розповідях дітей: “пишаюсь, що проживаю у Києві” (0,46), “пишаюся своїм класом” (0,69), “віра в Бога” (0,68). Зрозуміло, що в цьому віці долучення до системи цінностей залежить від оточення дитини. Однак, на наш погляд, якщо молодший школяр у своїй розповіді висвітлює саме ці теми, можна припустити, що певні цінності набувають особистісного значення, включаються в систему Я-концепції. Нам видається також доцільним зупинитися на темі “віра в Бога”. Цікаво, що ця тема розкривається в контексті, що дитина не бажає щось кардинально змінювати у своєму житті, що хороші вчинки, думки людини приведуть до хорошого життя, а за негативні рано чи

пізно доведеться розплачуватися. Однак таке ставлення до життєвої ситуації ніякою мірою не варто сприймати як фатальне. Найімовірніше, ідеться про початок формування внутрішніх моральних принципів на основі включення в систему цінностей значимих дорослих і власне прийняття даної ціннісної системи.

Нас також зацікавили кореляційні зв'язки, що були встановлені з чинником “пишаюся, що допомагаю рідним”. Позитивно корелюють з даним чинником такі: “пишаюся дідусем чи бабусею” (0,60), “змінити стосунки з братом чи сестрою” (0,40), “змінити ставлення до себе батьків” (0,46), “змінити успіхи в навчанні” (0,47), “кількість речень, що розкривають тему, чим я пишаюсь” (0,41), “кількість речень, що розкривають тему, що б я хотів змінити” (0,42). На нашу думку, на основі встановлених кореляційних зв'язків можна зробити висновок, що в даному випадку тема “пишаюся, що допомагаю рідним” є для дитини своєрідним захисним механізмом. Звернімо увагу на те, що в даному випадку з членів сім'ї позитивна оцінка дається лише дідусеві та бабусі і простежується прагнення змінити стосунки з іншими членами сім'ї, а також поліпшити успішність у навчанні. Можна припустити, що у визначальних соціальних сферах “сім'я” та “школа” дитина почуває себе не досить комфортно.

Щоб підтвердити своє припущення, ми проаналізували кореляційні зв'язки, що були встановлені з показником “пишаюся дідусем чи бабусею”. Позитивну кореляцію мали такі змінні: “пишаюся досягненнями брата чи сестри” (0,59), “пишаюсь, що допомагаю рідним” (0,60), “змінити ставлення до себе батьків” (0,51), “змінити успіхи в навчанні” (0,62), “змінити – мати більше друзів” (0,41). Негативну кореляцію було встановлено з показником “низький/високий рівень інтелекту” за Кеттелом (-0,46). Встановлені зв'язки емпірично підтверджують перше сприйняття дитячих текстів, а саме: є розповіді, в яких дитина пишається виключно власним оточенням, при цьому, як правило, бажаючи змінити ставлення цього оточення до себе. У деяких дитячих розповідях траплялися фрази, зміст яких можна звести до тези “в собі мені нічим пишатися”. На нашу думку, це свідчить про неприйняття дитиною власної особистості, про сприйняття себе як неуспішної в системі “школа”, “друзі” та відчуття того, що її як особистість не сприймають батьки. Саме тому акцент зміщений на дідуса та бабусю як осіб, які приймають, розуміють та підтримують, а можливо, не ставлять тих цілей, яких дитина в даний проміжок часу не в змозі досягнути.

Нас зацікавило, чи пов'язано це якимось чином з тими особистісними особливостями дитини, які ми досліджували.

Виявилося, що ці показники позитивно корелюють з чинником “самовпевненість/гордовитість” за Кеттелом (“пишаюся досягненнями брата чи сестри” (0,40), “пишаюся дідусем чи бабусею” (0,46), “невідповідність темі” (0,42)). Наявність високих оцінок за даним показником може свідчити про невротичний стан чи невроз у дитини, стан депресії або пережиту психічну травму.

Отже, підтверджується наше припущення про те, що опис у тексті зовнішніх об’єктів, якими пишається дитина, є наслідком захисних механізмів, неприйняття власної особистості, неприйняття дитини значимим оточенням. Крім того, в даних текстах з’являється частина речень, іноді значна частина, яка не відповідає заданій темі. Дитина може розповідати про що завгодно: де, коли і як відпочивала, в деталях описати свою домашню тварину, розповісти про пору року і погоду тощо. Можливо, в даному випадку йдеться про певний вид “перерваного наративу”, коли, відчуваючи внутрішнє напруження, дискомфорт, досліджуваний шукає можливість перейти з теми, яка хвилює, на зовсім нейтральну. Однак це припущення потребує глибшого дослідження.

Тема “пишаюся досягненнями брата чи сестри” позитивно корелює з темою “змінити ставлення до себе батьків” (0,45), “загальна кількість речень” (0,49), “кількість речень, що розкривають тему, чим я пишаюсь” (0,53), шкалою “розслабленість/напруження” (0,41) і негативно корелює зі шкалою “рівень інтелекту” (-0,40). Аналіз встановлених кореляційних зв’язків дає змогу зробити висновок, що дитина пишається досягненнями третьої особи, перш за все переживаючи певне незадоволення ставленням до себе батьків. На нашу думку, в період молодшого шкільного віку таке ставлення зумовлено рівнем успішності дитини в навчанні. Цей висновок підтверджується негативною кореляцією з показником “рівень інтелекту”. Неможливість відповідати очікуванням батьків призводить до того, що дитина пишається не своїми досягненнями, а досягненнями значущих рідних, досить детально їх описуючи. Це також може бути причиною збудження, немотивованого неспокою або ж, навпаки, заспокоєності та млявості (можливо, як захисного механізму), про що свідчить позитивна кореляція з чинником “розслабленість/напруження”.

Ми розглянули та проаналізували, які причини можуть впливати на те, що дитина пишається кимось, окрім себе. Звернули увагу на елементи формування самосвідомості у молодшого школяра. Однак нас також цікавить, за яких умов дитина пишається власними рисами, якостями, здібностями, досягненнями, описуючи при цьому позитивні

події, які відбувалися в її житті. На наш погляд, тема наративу, яку ми задали, – “Чим я пишаюся у своєму житті і що б я хотів змінити”, розкриває, які особисті чинники можуть впливати на усвідомлення дитиною життєвих подій, які чинники призводять до неприйняття чи часткового неприйняття подій власного життя.

Цікаво, що в кожному із чотирьох класів після інструктування експериментатором виявлялося кілька дітей, які відразу зауважували, що їм нічим пишатися у своєму житті (“ще досить мало прожив”, “нічого не досяг”, “нічого не виходить”, “зовсім немає, чим пишатися”, “я невдаха”, “у мене нічого не виходить” тощо). У контексті сказаного доцільно зупинитися на можливих причинах цього явища.

Тема “не пишаюся нічим”, яка була виокремлена в розповідях дітей, позитивно корелює з чинниками “емоційна стабільність/ нестабільність” (0,46), “змінити стосунки з братом чи сестрою” (0,41), “змінити ставлення до себе батьків” (0,43). Як відомо, діти, що отримали високу оцінку за шкалою “емоційна стабільність/ нестабільність”, характеризуються як достатньо врівноважені, розсудливі; низькі показники свідчать про непостійність у взаєминах та інтересах, мінливість, ухилення від труднощів. Виходить, що таке сприйняття власного життя зумовлено або ж емоційною нестабільністю дитини, реактивністю її нервової системи, або ж, в іншому випадку, досить критичним аналізом подій, що відбуваються. Підтвердженням нашого припущення є позитивна кореляція з показниками “змінити ставлення до себе батьків” та “змінити стосунки з братом чи сестрою”. Отже, поява в дитячих розповідях теми “нічим не пишаюся у своєму житті” зумовлена як особливостями дитини (зокрема її нервової системи та емоційною стабільністю, можливо, схильністю до аналізу подій, що відбуваються), так і зовнішніми чинниками (стосунками в сім’ї).

І, нарешті, зупинимося на тих чинниках, за яких дитина пишається власне собою і розкриває це в тексті. Тема “пишаюся особистими рисами” позитивно корелює з чинниками “пишаюся своїми здібностями” (0,41), “змінити – мати більше друзів” (0,59), “змінити свій стан здоров’я” (0,41) та шкалою “твердість/м’якосердність” (0,47). Зауважимо, що високі показники за цією шкалою свідчать про витонченість, романтичність, багату уяву, низькі – про твердість, суворість, мужність. Однак дослідники, що працювали за цим тестом, стверджують, що особистісні риси, які корелюють за даною шкалою, мають прояви за умови зніженого виховання типу гіперопіки. Можливо, бажання дитини змінити стан здоров’я є наслідком саме такого типу виховання. Звернімо увагу й на

те, що тема “пишаюсь особистими рисами” корелює з темою “пишаюся своїми здібностями”. Отож можна зробити висновок, що прийняття власної особистості в молодшому шкільному віці найтісніше пов’язане з успішністю дитини в певному роді діяльності, найчастіше в навчанні. За умови усвідомлення власної успішності в діяльності дитина приймає власну особистість навіть тоді, коли недостатньо комфортно почувається серед однолітків (має небагато друзів або ж не має їх зовсім).

Аналіз наступних кореляційних зв’язків багато в чому підтверджує нашу думку. Тема “пишаюся своїми здібностями” позитивно корелює з “пишаюсь особистими рисами” (0,41), “пишаюся своїми знаннями” (0,46), “змінити власні здібності” (0,47), “змінити – мати більше друзів” (0,49). Отже, можливість позитивно оцінити себе, своє життя у дітей молодшого шкільного віку з’являється насамперед за умови успішності в навчальній діяльності. Поряд із цим виникає прагнення до самовдосконалення (змінити власні здібності).

Нам видалося доцільним зупинитися також на аналізі кореляційних зв’язків з темою “пишаюся своєю зовнішністю”. Ця тема позитивно корелює з “невідповідністю розповіді заданій темі” (0,53), небажанням дитини щось змінювати: “нічого не хочу змінювати” (0,51), бажанням “змінити ставлення до себе батьків” (0,41) “загальною кількістю речень” (0,60) та негативно корелює зі шкалою “врівноваженість/збудливість” (-0,60). Встановлені кореляційні зв’язки приводять до висновку, що тема “пишаюся своєю зовнішністю” може з’являтися в розповідях за умови невизначеності у ставленні до себе та подій власного життя. Адже, з одного боку, дитина нічого не хоче змінювати у своєму житті, з другого – бажає змінити ставлення до себе батьків. Крім того, ці розповіді часто не відповідають заданій темі, однак досить поширені. Можливо, велика кількість речень у тексті, який не завжди відповідає темі, є одним із захисних механізмів, що формуються у дитини.

Є ще дві теми, які розкривалися в дитячих нарративах і на яких нам би хотілося зупинитися – “пишаюся матеріальним забезпеченням” та “пишаюся своїми досягненнями в комп’ютерних іграх”.

Чинник “пишаюся матеріальним забезпеченням” позитивно корелює зі шкалами “боязкість/сміливість” (0,49), “заклопотаність/легковажність” (0,47) та чинником “пишаюся своїми батьками” (0,44). Шкала “боязкість/сміливість” є компонентом екстраверсії-інтраверсії дитини. Високі оцінки за цією шкалою свідчать про те, що дитина легко і сміливо вступає у контакт. Низькі показники характерні для дітей, що відчувають незручність та невпевненість у спілкуванні,

уникають його. Припускаємо, що діти, яким властиві перераховані риси, іноді схильні більше уваги звертати на матеріальне забезпечення сім'ї (“мої батьки багато заробляють”, “є нова машина”, “є квартира”, будь-яка побутова техніка, що описується в деталях, найновіші мобільні телефони тощо). Зауважимо, що в нашому дослідженні високих показників за даною шкалою не спостерігалось. Отже, на матеріальне забезпечення сім'ї більше уваги звертають діти, які досить невпевнено почувають себе в ситуації спілкування.

Аналізуючи прояв показника “заклопотаність/легковажність”, ще раз звернемо увагу на те, що діти з високим показником за цією шкалою виховуються в міцних стійких родинах, низький показник з'являється у дітей із неповних, конфліктних або нестійких сімей. У першому випадку можна припустити, що матеріальне забезпечення є однією з цінностей сім'ї, у другому – що, звертаючи увагу на матеріальне забезпечення, дитина своєрідно компенсує дисгармонійні стосунки в сім'ї. Крім того, у випадку високого матеріального забезпечення сім'ї дитина пишається своїми батьками.

Тема “пишаюся своїми досягненнями в комп'ютерних іграх” негативно корелює зі шкалою “низька/висока сумлінність” (–0,49). Якщо врахувати, що оцінка за цією шкалою характеризує долученість дитини до системи цінностей дорослих, що в період дитинства залежить насамперед від шкільного оточення, то можна припустити, що втеча у світ комп'ютерних ігор пов'язана з тим, що дитина некомфортно почуває себе у шкільному світі (у стосунках з учителями, однокласниками). Унаслідок цього система цінностей дорослих не є для неї значимою. Вона знаходить для себе іншу систему цінностей, у площині яких може почувати себе успішною.

Наостанку наведемо відсоткове співвідношення тем, які розкриваються у дитячих наративах щодо того, **чим пишається дитина у своєму житті**.

Зовнішні чинники:

матеріальним забезпеченням – 20 %;
маю домашню тварину – 36 %;
маю друзів – 6 %;
проживаю у Києві – 8 %;
допомагаю рідним – 8 %.

Внутрішні чинники:

особистими рисами – 20 %;
своїми здібностями – 40 %;
спортивними досягненнями – 20 %;
своїми знаннями – 8 %;
своєю зовнішністю – 16 %;
тим, що українець – 12 %;
досягненнями в комп'ютерних іграх – 8 %.

Третьою особою (як правило, рідними):

- своїми батьками – 56 %;
- досягненнями брата чи сестри – 28 %;
- своїм класом – 8 %;
- дідусем чи бабусею – 12 %;
- не пишаюся нічим – 8 %.

Перш ніж розглянути другу частину дитячих наративів, а саме **“що б мені хотілося змінити у своєму житті”**, проаналізуємо частоту тем, що траплялися в другій частині дитячих розповідей.

Зовнішні обставини:

- матеріальне забезпечення – 8 %;
- екологія – 12 %;
- стосунки між батьками – 12 %;
- економічна та соціальна ситуація в країні – 8 %;
- домашні тварини – 8 %.

Особистісні чинники:

- власні риси – 32 %;
- успіхи в навчанні – 12 %;
- стан здоров'я – 8 %.

Стосунки з оточуючими:

- стосунки з братом чи сестрою – 20 %;
- ставлення до себе батьків – 16 %;
- стосунки з близькими та рідними – 12 %;
- мати більше друзів – 8 %;
- нічого не хочу змінювати – 12 %.

На наш погляд, немає потреби детально аналізувати кореляційні зв'язки, оскільки частково вони вже були описані в першій частині статті. Тому обмежимося лише загальними висновками щодо аналізу другої частини дитячих текстів.

Перш за все варто зупинитися на описаному бажанні дитини змінити ставлення до себе батьків. Дані тексти вирізняються досить великою часткою речень щодо бажання змінити щось у своєму житті. Бажання дитини поліпшити ставлення до себе батьків тісно пов'язане з бажанням змінити свої успіхи в навчанні. Дитина пишається, як правило, не собою, а третьою особою: досягненнями брата чи сестри, дідусем чи бабусею. Що ж до власної особистості, то увага звертається на свою зовнішність (“пишаюся своєю зовнішністю”) та допомогу рідним (“пишаюсь, що допомагаю рідним”). Отож знову повертаємося до висновку про те, що певна неуспішність дитини в навчанні призводить до неприйняття власної особистості, що висловлено в

бажанні змінити ставлення до себе батьків, поліпшити свою успішність та в описі досягнень інших людей. Однак завдання, обмежене певною інструкцією, примусило дитину шукати ті моменти в житті, завдяки яким вона могла б почувати себе більш успішною, а можливо, і прийнятною (“пишаюся власною зовнішністю”, “пишаюсь, що допомагаю рідним”).

Є ще один момент, який стосується сім'ї і, на наш погляд, досить вагомий: 12 % досліджуваних у своїх розповідях висловили бажання змінити стосунки між батьками. Цей чинник позитивно корелює зі шкалою “самовпевненість / гордовитість”. Кореляційний зв'язок дає змогу зробити висновок, що дитина досить глибоко переживає негаразди між батьками, що іноді може призводити до неврозу, депресії, психічної травми. Позитивна кореляція спостерігається також із показниками “пишаюся своїм класом”, “кількість речень, що розкривають тему, чим я пишаюсь”. Можна припустити, що, переживаючи дискомфорт у сім'ї, дитина намагається для себе знайти те соціальне середовище, у якому буде почувати себе комфортно. Зауважимо, що частина дітей за даних умов не висловлювала бажання щось змінювати у своєму житті, адже є Бог “і він бачить, хороші чи погані вчинки робить людина”.

Чинник, що відображає бажання змінити стосунки з братом чи сестрою, негативно корелює з показником “пишаюся своїми батьками”. Це наштовхує на думку, що батьки найчастіше не регулюють взаємини між дітьми в сім'ї або ж не звертають на це належної уваги. Або ж навпаки, перекладають провину за якісь ситуації на одну дитину. Це викликає в дитини молодшого шкільного віку не лише внутрішній опір, а й призводить до негативної оцінки власного Я і подій власного життя, що в нашому випадку виражено в темі “не пишаюся нічим”. Знову ж таки, ми повернулися до сімейної ситуації, за якої в дитини може формуватися негативна самооцінка та з'являються перші ознаки емоційно-негативного наративу.

Крім бажання дитини змінити щось у сімейній ситуації, увага також зверталася на зміни певних зовнішніх, зокрема соціальних, обставин. Так, бажання змінити екологічну ситуацію позитивно корелює з темами “змінити економічну та соціальну ситуацію в країні”, “пишаюсь, що я українець”, шкалою “боязкість/смівливість” та негативно – зі шкалою “розслабленість/напруженість”. Виявлені кореляційні зв'язки дають підстави зробити висновок, що ступінь товариськості дитини, її бажання (чи небажання) вступати у контакт впливають не лише на взаємини з ровесниками, а й на формування певної соціальної позиції дитини. До речі, досить активної соціальної

позиції. Зауважимо, що в таких дітей емоційна сфера не зумовлює певні прояви особистості.

Насамкінець зупинимося на показнику “нічого не хочу змінювати”. Позитивну кореляцію цей показник має з чинниками: “пишаюся своїм класом”, “пишаюся своїми знаннями”, “пишаюся, що маю друзів”, “пишаюся своїми батьками”, “пишаюся своєю зовнішністю”, “небажання змін, пов’язане з вірою в Бога”, “загальна кількість речень”. Негативну кореляцію було встановлено з показником “кількість речень, що розкривають тему, що я хочу змінити” та шкалою “врівноваженість/збудливість”, що виявляє тенденцію відповідати неспокоєм, збудженням, надто сильно реагувати на зовнішній подразник. Отже, небажання дитини щось змінювати у своєму житті в даному випадку, на наш погляд, пов’язано із задоволенням важливих потреб дитини: потреби у визнанні, потреби в любові та повазі, потреби у спілкуванні, успішності в навчанні як провідній діяльності в молодшому шкільному віці. Крім того, діти, які у своїх розповідях не бажали нічого змінювати, емоційно стабільні та меншою мірою, ніж однолітки, залежать від зовнішніх впливів. Зовнішні подразники не викликають у них неспокою, збудження, сильних емоційних переживань. За таких умов дитина схильна емоційно-позитивно оцінювати власну особистість та життєві події.

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження, зауважимо таке.

У разі задоволення потреби у визнанні, повазі та успішності в навчальній діяльності дитина породжує емоційно-позитивний тип нарративу. Крім того, породженню емоційно-позитивного типу нарративу сприяють такі особистісні прояви, як емоційна стабільність дитини, невираженість рис, що свідчать про схильність до маніпулювання оточуючими.

У молодшому шкільному віці починає формуватися ставлення до себе як до члена суспільства. Однією з умов формування соціальної складової самосвідомості є долучення до системи цінностей дорослого світу та прийняття цих цінностей. Як правило, такі діти сприймають і виконують загальноприйняті і суспільно схвалювані норми поведінки, вирізняються відповідальністю та сумлінністю. За наявності перелічених особистісних проявів дитина також схильна породжувати емоційно-позитивний тип нарративу.

За умови переживання дискомфорту в таких визначальних соціальних сферах, як сім’я та школа дитина молодшого шкільного віку може породжувати амбівалентний тип нарративу. Крім того, у текстах виражено бажання змінити ставлення до себе оточуючих та

схильність дитини наділяти позитивними рисами значимих інших (окрім батьків), а не себе. Разом з тим за таких умов дитина стверджує, що “їй нічим пишатися в собі”, що, на нашу думку, є показником неприйняття власного Я. Серед особистісних рис, що впливають на породження даного типу нарративу, можна виділити емоційну нестабільність дитини, переживання стану збудження, можливу наявність невротичного стану або переживання психічної травми. А проте можуть спостерігатися і стани заспокоєності, млявості, певної флегматичності.

Схильність до породження емоційно-негативного типу нарративу зумовлена як особистісними особливостями дитини (лабільність нервової системи, емоційна нестабільність, схильність відповідати неспокоєм, збудженням, надто сильно реагувати на зовнішні подразники; можливо, схильність до аналізу подій, що відбуваються), так і зовнішніми чинниками (стосунки в сім’ї, успішність дитини у школі).

Отже, здійснено спробу простежити, як впливають особистісні риси дитини на усвідомлення нею власного досвіду. Уже вкотре ми дійшли висновку, що провідну роль як у формуванні особистості дитини молодшого шкільного віку, так і у формуванні її ставлення до себе, оточуючих, подій власного життя відіграють два соціальних середовища – сім’я і школа.

Література

1. Коробко С. Робота психолога з молодшими школярами : метод. посіб. / С. Коробко, О. Коробко. – К. : Літера ЛТД, 2008. – 414 с.
2. Психологическая энциклопедия. Психология человека от рождения до смерти / [под общ. ред. А. А. Реана]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, Издат. дом “Нева” ; М. : Олма-пресс, 2001. – 854 с.

© Шиловська О. М.

НАШІ АВТОРИ

Александрова Анна Олександрівна

студентка Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Березко Іванна Василівна

науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Гуцол Світлана Юрївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Зазимко Оксана Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Зарецька Оксана Олексіївна

науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Крайчинська Валентина Анатоліївна

науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лебединська Ірина Вадимівна

кандидат філософських наук, доцент, докторант лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Литвин-Кіндратюк Світлана Данилівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Литовченко Ніна Федорівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Полунін Олексій Васильович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Татенко Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Тодорів Лариса Дмитрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Уніат Наталія Миколаївна

аспірант лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Черемних Катерина Олегівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шиловська Олена Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

З М І С Т

Березко І. В. Наратив майбутнього як засіб реінтерпретації минулого та інтерпретування теперішнього досвіду особистості	3
Гуцол С. Ю. Психологічні особливості неоміфологічного наративу як чинника політичної культури сучасного суспільства	12
Зазимко О. В. До проблеми особистісного зростання в юнацькому віці	22
Зарецька О. О. Життєві обставини і особистісний розвиток: підхід з позицій психологічної герменевтики	31
Крайчинська В. А. Олюднені та оречевлені соціально-психологічні настановлення особистості як способи опанування невизначеності	39
Лебединська І. В. Особистісний досвід: феномен “відпочаткового запізнення”	51
Литвин-Кіндратюк С. Д. Семантика ритуалізованої поведінки особистості у просторі моди	59
Литовченко Н. Ф., Александрова А. О. Психологічний аналіз впливу політичної реклами на студентську молодь	67
Полунін О. В. Математичні операції із суб’єктивними часовими інтервалами як метод дослідження часового виміру досвіду індивіда	76
Татенко Н. О. Ефективне прогнозування майбутнього: балансування особистості у невизначеності	88
Титаренко Т. М. Досвід жіночий і чоловічий: тортури інтерпретацій	94
Тодорів Л. Д. Конструювання гендерного досвіду особистості як методологічна проблема	103
Уніат Н. М. Наратив як метод дослідження особливостей постановки життєвих завдань	112
Черемних К. О. Життя як текстуальна конструкція: іронія, гра, мережа	121
Шиловська О. М. Вплив особистісних характеристик дітей молодшого шкільного віку на усвідомлення власного досвіду	129
НАШІ АВТОРИ	141

СОДЕРЖАНИЕ

Березко И. В. Нарратив будущего как средство реинтерпретации прошлого и интерпретирования настоящего опыта личности	3
Гуцол С. Ю. Психологические особенности неомифологического нарратива как фактора политической культуры современного общества.....	12
Зазимко О. В. К проблеме личностного роста в юношеском возрасте.....	22
Зарецкая О. А. Жизненные обстоятельства и развитие личности: подход с позиций психологической герменевтики.....	31
Крайчинская В. А. Социально-психологические личностные установки очеловечивания и овеществления как способы совладания с неопределенностью	39
Лебединская И. В. Личностный опыт: феномен “изначального опоздания”	51
Литвин-Киндратюк С. Д. Семантика ритуализированного поведения личности в пространстве моды	59
Литовченко Н. Ф., Александрова А. А. Психологический анализ влияния политической рекламы на студенческую молодежь	67
Полунин А. В. Математические операции с субъективными временными интервалами как метод исследования временного измерения опыта индивида	76
Татенко Н. А. Эффективное прогнозирование будущего: балансирование личности в неопределенности	88
Титаренко Т. М. Опыт женский и мужской: попытки интерпретаций.....	94
Тодорив Л. Д. Конструирование гендерного опыта личности как методологическая проблема.....	103
Униат Н. Н. Нарратив как метод исследования особенностей постановки жизненных задач	112
Черемных Е. О. Жизнь как текстуальная конструкция: ирония, игра, сеть.....	121
Шиловская Е. Н. Влияние личностных характеристик детей младшего школьного возраста на осознание собственного опыта.....	129
НАШИ АВТОРЫ	141

CONTENTS

Berezko I. V. Future's narrative as a method in the past reinterpretation and interpretation of personal experience at present.....	3
Hutsol S. J. Psychological characteristics of neomythological narrative as a factor political's culture of modern society	12
Zazymko O. V. To the problem of personal growth in youth age.....	22
Zaretska O. O. Life's circumstances and a personality development: an approach from the standpoint of psychological hermeneutics	31
Kraychyns'ka V. A. Humane and inhuman social-psychological attitudes of personality as a mastering mode of the indefinite.....	39
Lebedynska I. V. Personal experience: the phenomenon of "primary delay"	51
Lytvyn-Kindratyuk S. D. Semantics of ritualized behavior of a personality in the fashion space	59
Lytovchenko N.F., Alexandrova A.O. Psychological analysis of influence of political advertising on students	67
Polunin O. V. The mathematical operations with subjective time intervals as research method of the temporal dimension of individual's experience.....	76
Tatenko N. O. Effective forecasting of the future: the balancing of personal in uncertainty	88
Tytarenko T. M. Female and male experience: torture of interpretations.....	94
Todorov L. D. Construction of personal gender experience as methodoligal problem	103
Uniat N. M. Narrative as a method of research the characteristics of life tasks setting	112
Cheremnykh K. O. Life as a textual construction: irony, game, net	121
Shilovska O. M. The influence of personal characteristics of primary school children to awareness of their own experience.....	129
AUTHORS	141

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 25 (28). – 148 с.

ISBN 978-966-8063-99-62

У збірнику вміщено статті учасників наукового семінару “Множинність особистості у просторі життєвого досвіду”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України у червні 2010 р. Проаналізовано нові ракурси бачення проблем самоздійснення особистості та апробовано процедури і методи дослідження прикладних аспектів конструювання її життєвого досвіду; виявлено дослідницькі ресурси, що з’являються завдяки використанню герменевтичного та нарративного підходів до розуміння особистості.

Для соціальних та політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

В сборник вошли статьи участников научного семинара “Множественность личности в пространстве жизненного опыта”, проведенного в Институте социальной и политической психологии НАПН Украины лабораторией социальной психологии личности совместно с лабораторией когнитивной психологии Института психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины в июне 2010 г. Проанализированы новые ракурсы видения проблем самоосуществления личности и апробированы процедуры и методы исследования прикладных аспектов конструирования ее жизненного опыта; выявлены исследовательские ресурсы, появляющиеся благодаря использованию герменевтического и нарративного подходов к пониманию личности.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов, студентов.

The collection contains the articles of the participants of the scientific seminar “Plurality of personality in the experience life space”, performed in the Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine by the department Social psychology of personality with G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine by Cognitive psychology department 10 June, 2010. New vision angles of personality’s self-fulfillment problems are analyzed. Procedures and methods research applied aspects of construct experiences of life are approved. It was found research resources that arise by the use of hermeneutic and narrative approaches to understanding of personality.

The circle of readers is social and political psychologists, experts of the bordering disciplines, educationalists, post- graduates and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 25 (28)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *О. В. Івачевська, В. В. Савінов*

Переклад анотацій (англ.) *В. В. Посохової*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 01.09.2011 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 8,7. Обл.-вид. арк. 9,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
